

FASIL III.

KUTADGU BİLİĞ

Sadri Makdudi Arsal

Türk Tarihi ve Hukuk

İstanbul Ün. Hukuk Fak. Yayını (1947)

Eski Uygurlardan kalma mühim eserlerden biri de «Kutadgu Bilig» dir. Bu eser eski Türklerin ahlâk, hukuk ve devlet idaresi hakkındaki fikir ve telâkkilerini öğrenmek için çok zengin bir kaynaktır. Onun için biz bu eserin zengin muhteviyatından oldukça tafsilli bir surette bahsedeceğiz.

§ 23

KUTADGU BİLİĞ'İN NÜSHALARI VE TERCÜMELERİ.

Çini Türkistan Türklerinin (Uygur Türklerinin) edebî dili tâ İslâmiyet'ten önceki devirde tamamile teşekkül etmişti. Uygurlar yabancı dillerden kelime almaksızın kendi dillerinde her türlü mevzular üzerinde eserler yazabiliyorlardı.

Uygur edebiyatının gelişmesi İslâmiyet yayıldıktan sonra da devam etmiştir.

Şark! Türkistan'da İslâmiyet devrinde dahi birçok eser yazılmıştır.

İslâmiyet devrinde Uygur ülkesinde yazılmış olup bize vâsıl olan eserlerin en mühimmi «Kutadgu-Bilig»dir. Bu eser milâdî 1069-70 de (hicri 462) Kaşgar şehrinde Balasagun'lu Yusuf isminde bir Türk tarafından yazılmıştır. Müellif eserini o zaman Kaşgar Hanı olan Karahanîler sülâlesine mensup Kara Bugra¹ Hana takdim etmiştir. Kara Buğra Han da Yusuf Bey'e Hâs Hacip unvanım tevcih etmiştir. «Kutadgu Bilig» eski Türkçe «mesut kılma ve Devlet İdare etme İlmi» manasına gelir.², Yusuf Hâs Hacib kitabına bu ismi vermekle bilhas- sa ikinci manayı kastettiği anlaşılıyor.

¹ II inci asır da Şarki Türkistan'da hükümet sürmüş Karahanîler sülâlesine mensup Hanlardan bir kaç Buğra Han lâkabını taşımıştır. «Kutadgu-Bilig» müellifi Yusuf Hâs Hacib'in kendisine eserini takdim ve ithaf etti il Buğra Han bunlardan hanesi olduğu kat'i olarak tesbit edilmemişti. Kutadgu-Bilig» in Fergana nüshasının dördüncü babının basında bu Hanın isim ve lâkapları su şekilde gösterilmiştir:

Buğra Kara Han Abu Ali Hasan bin Arslan Han. Bu Anılan Hanın dolu İsmi de Süleyman Aralan Han olduğu da Çinî Türkistan'da bulunmuş bir vesika sayesinde tesbit edilmiştir. (Barthold, Türkiyat Mecmuası I. s. 221-226).

² «Kutadgu BUlg» İsmi eski Türkçe'de aynı zamanda uğurluluk, ruhi kuvvet, şevket ve siyasi hâkimiyet manalarını ifade eden Kut kelimesinden yapılmış Kutadmak (uğurlu kılmak, devlet idare etmek) fiilinin masdar ismi olan Kutadgu = Kutadma) kelimesiyle ilim manasını İfade eden Bilig kelimelerinden mürekkeptir. Kutadgu-Bilig'de kullanılan Kut'un her şeyden evvel siyasi hâkimiyet manasını ifade ettiği ileride daha tafsilli bir surette izah edilecektir.

Bu eserin şimdiye kadar bulunmuş nüshalarından birincisi Viyana Saray (Devlet) Kütüphanesinde saklanmaktadır³.

Hicrî 843'de Afganistan'da Herat şehrinde yazılmış⁴ olduğu anlaşılan bu nüsha, yazılmasından otuz altı sene kadar bir zaman geçtikten sonra Anadolu'da Tokat şehrine ve oradan da İstanbul'a getirilmiştir.

Uzun seneler orada kaldıktan sonra nihayet «Osmanlı Devleti Tarihi» adlı meşhur eserin müellifi müsteşrik Hammer bu nüshayı İstanbul'da bir adamdan satın alarak Viyana'ya getirmiş ve Devlet Kütüphanesine vermiştir.

Macar müsteşriklerinden H. Vambéry bu Viyana nüshasının bir kısmını 1870 de Almanca tercümesile beraber neşretmiştir⁵.

Bundan sonra Kahire'de Hidiv Kütüphanesinde «Kutadgu-Bilig»in Arap harflerile yazılmış diğer bir nüshası bulunduğu anlaşılmıştır. 1891'de meşhur Türkiyatçı Radloff Viyana ve Kahire nüshalarını mukayese ettikten sonra «Kutadgu Bilig»in daha mükemmel bir metnini, keza Almanca tercümesile beraber, neşretti⁶.

Son senelerde Garbi Türkistan'da, Fergane'de, bu eserin üçüncü bir nüshası bulundu.

Vambéry tarafından neşrolunmuş Kutadgu-Bilig çok noksan ve natamamdır; Vambéry eserin bütün metnini neşretmemiştir ve birçok Uygurca kelimeleri yanlış okumuştur.

Radloff tarafından neşrolunmuş «Kutadgu-Bilig», metninin bütünlüğü, tercümelerinin daha isabetli olması bakımından, Vambéry'nin neşrinden üstün ise de, Radloff da Uygur kelimelerinin hakikî ve doğru telâffuzunu tesbit edememiştir. Ekseri kelimelerde Radloff B leri P okumuştur ve böyle de yazmıştır⁷.

Uygurca kelimelerin telâffuzunu Rus Akademisi tarafından icat ve kabul edilmiş olan sun'î bir alfabe vasıtasıyla göstermiş olması da Radloff tarafından neşrolunmuş «Kutadgu-Bilig» in mühim kusurlarından sayılmalıdır.

Kutadgu-Bilig'in bugün mevcut üç nüshasını karşılaştırmak suretile eserin dolu ve müşterek bir metnini yeni Türk harfleriyle tesbit ederek bugünkü Türkçeye tercümesile beraber neşretmenin zamanı gelmiştir⁸.

³ Kutadgu-Bilig, Viyana Devlet Kütüphanesi katalogunun III. cildinin 296. sahifesinde mukayyettir.

⁴ Bu nüshanın yazıldığı zaman ve mahalli Viyana nüshasını yazan (İstinsah eden) su cümlelerle ifade etmiştir: Tökendi Kutadgu-Kitabı tarih sekiz yüz kırk üç yılda, koy yıl Muharrem ayının törtü. Heri de.

⁵ H. Vambéry, Ulgursche Sprachmonumento. Innsbruck. 1870.

⁶ V. Kadloff das Kudatku-Bilik des Hass Hadschib aus Balasagun, St. Petersburg. 1891. Radloff, kitabın isminin birinci kelimesini Kudatku, İkinci kelimesini de Bilik «eklinde okumuştur. Sonradan bu kelimelerin Kutadgu-Bilig okunması lazım olduğu anlaşıldı.

⁷ Uygur alfabesi B, P, F, V sesleri için aynı harfi (alâmeti) kullanıyor. Radloff Uygur lehçesini bugünkü Altay lehçelerine yakın bir lehçe telakki etmiştir. Bu sebeple ekseri kelimelerdeki B leri P olarak tesbit etmiştir. Çünkü Altay lehçelerinde diğer lehçelerdeki B lerin ekserisi P telâffuz olunur. Kutadgu-Bilig'de B li kelimeler pek çok olduğundan bu hata yüzünden birçok Uygurca kelimelerin telâffuzu yanlış gösterilmiştir.

⁸ Gönül İsterdi ki bu iş Türkler tarafından yapılsın.

§ 24

KUTADGU BİLÎG'İN MAHİYETİ VE MUHTEVİYATI

Bu eser Yunan mütefekkirlerinden Ksenofon'un Cyropedia» sı ve Fransız Fenelon'un Telemak'i gibi terbiyevi bir gaye güden eserdir. Eserin gayesi bir taraftan onbirinci asırda münevver Türklerin ahlâk, hukuk ve devlet idaresi sahasındaki an'anevi telâkkilerini ve o devirdeki hukuki teşkilâtı bir kitapta tesbit ederek bu an'anevî telâkkilerin gelecek nesillere geçmesini temin etmektir; diğer taraftan Hanlara ve diğer devlet adamlarına bu an'aneleri izah ve bu telâkkileri telkin etmektir.

Eser manzum olarak bir hikâye şeklinde yazılmıştır.

Eserin başlıca dört kahramanı vardır:

Kün Togdu,

Ay Toldu,

Ögdülmüş,

Odgurmuş.

Bu kahramanlardan her biri muayyen bir veya birkaç ahlâki vasıl veya ruhi hali veyahut ahlâki veya hukukî esası temsil ediyor.

Kün Togdu Handır. O kanun ve adalet (töre ve könilik) esasını temsil ediyor.

Ay Toldu Vezirdir. O, devleti, Kut'u, siyasî hâkimiyeti ve uğurluluğu temsil ediyor.

Ögdülmüş Ay Toldu'nun oğludur. Bilâhare Vezir olmuştur. O, akli, (ukuş'u), ilmi ve hayatta faaliyeti temsil ediyor.

Odgurmuş hayattan çekilmiş, insanlardan uzak dağlarda yaşayan bir zahittir. O, kanaati⁹, dünyadan vazgeçmeyi, inzivayı, mâsivadan (Allahtan başka şeyleri düşünmekten) tecerrüt etmeyi temsil ediyor.

Hikâye olarak eserin muhteviyatı çok basittir.

Biz Kutadgu-Bilig'deki kahramanların hayatını hikâye eden kısım üzerinde fazla duracak değiliz. Hikâyenin esas kahramanı Ay Toldu'dur. Müellif en çok onun hal tercümesi üzerinde duruyor.

Ay Toldu, Hanın bulunduğu Devlet merkezinden uzak bir kasabada doğmuş, yüksek ruhlı, kafası büyük tasavvurlarla dolu, gayet zeki bir gençtir. O yaşadığı küçük muhitin değil, büyük Türklük âleminin mahsulüdür.

⁹ Radloff. Das Kudadku Bilig, s. 3. Fergane nüshasına göre «akıbet» 1 (= ölümü) temsil ediyor. Fergana nüshası s. 37.

Kutadgu-Bilig müellifi Ay Toldu'nun meziyet ve müsbet ahlâki vasıflarını ifade için kelime bulamıyor.

Müellif Ay Toldu için, o zekidir, faaldir, halimdir, doğrudur, sevimlidir, yakışıklıdır, fazilet sahibidir, tatlı sözlü ve malûmatlıdır¹⁰, diyor.

Ruhunda büyük kabiliyetler mevcut olduğunu hisseden, muhitine mütenasip olmayan yüksek ülküler besleyen, hudutsuz bir faaliyet ihtiyacı duyan Ay Toldu, hayatım küçük kasabada geçirmek istemiyor. Başkent'e gidip Hanın hizmetinde büyük işler görmek istiyor. Kendi kendine, "Niçin ben burada faydasız zaman kaybediyorum? Ben buradan gitmeliyim, Hanın hizmetine girmeliyim" diyor.

Bu karardan sonra Ay Toldu zekâ ve enerjisini daha faydalı bir surette sarfedebilmek ümidiyle Başkent'e gidiyor.

Zahmetli bir yolculuktan sonra nihayet payitahta varıyor. Gayesi, ülküsü Hanın hizmetinde memur sıfatıyla büyük işler görmektir.

Fakat Başkent'e geldikten sonra günler, haftalar geçiyor, kendisini hükümet adamlarına tanıtmak için bir fırsat bulamıyor.

Büyük bir maddî ve manevî sıkıntı içinde kalıyor: Şehirde oturacak yer, mesken bulamıyor.

Hulâsa, Ay Toldu bütün, adam olmak azmile memleketini bırakıp payitahta gelen zeki, haris, enerjik gençlerin geçirdikleri ve tecrübe ile bildikleri zorluk safhalarını geçiriyor.

Nihayet, Ay Toldu için ikbal ve muvaffakiyet devri başlıyor.

Zekâsı, ahlâkı, nezaketi, herkese karşı iyi muamelesi sayesinde Ay Toldu şehirde dostlar kazanıyor.

Bir gün mesut bir tesadüf eseri olarak yerli eşraftan Kösemîş adlı, iyiliği ve herkese karşı cibillî hayırhahlığı ile tanınmış bir zatla tanışıyor.

Ay Toldu ona bütün dertlerini açıyor, bütün dilek ve tasavvurlarını anlatıyor.

Ay Toldu Kösemîş üzerinde çok müsbet bir intiba bırakıyor. Kösemîş onunla alâkadar oluyor ve ona yardım etmiye karar veriyor.

Bereket versin ki, Kösemîş Hanın büyük Vezirini yakından tanıyormuş. Kösemîş derhal büyük Vezire gidip, Hanın hizmetine girmek üzere uzaktan gelmiş bir gençle tanıştığım, gencin

¹⁰ Yikit erdi oğlan kılıncı amul,
Ukuslug, biliglig hem öglüg amul,
Yüzü körklüg, körüp köz kamar,
Sözü yumsak erdi, tili tüz tamar.
Kamug türlük erdem tükel öğrenip,
Yürür erdi erdem elikke alıp.
(Kutadgu-Bilig, Fergana nüshası, s. 45.)»

çok halûk ve çok müstait bir çocuk intibâı bıraktığını Vezire arz ediyor. Bu tavsiye üzerine Vezir de alâkadâr oluyor, o çocuğu görmek arzusunu izhar ediyor. Kösemîş bir gün Ay Toldu'yu Vezire getiriyor. Fakat Vezirin yanına gitmeden önce Kösemîş Ay Toldu'ya Vezir nezdinde nasıl davranmak icap edeceğine dair kıymetli tavsiyelerde bulunuyor: «Vezir önünde şaşırma, cesaretini de kaybetme, istediğini açık söyle» diyor. Bu nasihatlerden sonra Kösemîş Ay Toldu'yu Vezire getiriyor ve takdim ediyor.

Ay Toldu, bütün istikbali olan değerli gençler gibi, Vezir önünde hürmetkâr tavrını muhafaza etmekle beraber, soğukkanlılığını, kendisine olan itimadını da kaybetmiyor. Gayet açık ve samimî bir lisanla ne istediğini ve ne yapabileceğini anlatıyor: «Ben Handan bir hizmet, bir memuriyet istiyorum, faydalı bir memur olacağıma eminim» diyor.

Ay Toldu'nun kendisine olan itimadı, hareket ve tavırlarında müşahede olunan asalet ve nezaket, sözlerinden anlaşılan zekâ, gözlerinde görülen dürüstlük emareleri Vezirin hoşuna gidiyor.

Vezir, Ay Toldu'yu Hana takdim edeceğini vâdediyor.

Nihayet bir gün Ay Toldu Hana da takdim olunuyor. Bundan sonra Ay Toldu için ikbal devresi başlıyor. Han Ay Toldu'yu evvelâ ulak memuriyetlerde kullanıyor, sonra kabiliyeti görüldükçe daha büyük memurluklara tayin ediyor. Nihayet günün birinde Ay Toldu, vefat eden Vezirin yerine vezir tayin olunuyor.

Han Ay Toldu'ya bu münasebetle bir Ayag¹¹, bir Tamga (mühür) ve bir tug veriyor. Ay Toldu halk için faydalı bir surette bir müddet Devleti idare ettikten sonra vefat ediyor. Onun yerine oğlu Ögdülmüş geçiyor (tayin olunuyor).

Babasının bütün müsbet vasıllarını haiz olan Ögdülmüş, ilimde babasından üstündür, Ögdülmüş itinalı bir terbiye ve tahsil görmüştür.

Hikâyede akıllı, ilmi ve camia için faydalı faaliyeti temsil eden Ögdülmüş vezir olduktan sonra, hayattan çekilmiş, şehir haricinde mahrumiyetler içinde zahit hayatı yaşayan Odogurmuş adlı bir çocukluk arkadaşına¹² Devlet idaresinde bir vazile kabul etmeyi teklif ediyor. Fakat Odogurmuş ret cevabı veriyor, Ögdülmüş bir gün, kendisi bizzat Odogurmuş'un bulunduğu yere giderek ona türlü delillerle bir devlet memuriyeti kabul ederek, halka faydalı bir hizmet ifa etmenin zahitliğe müreccah olduğunu anlatmağa çalışıyor. Fakat faydasız! Ögdülmüş, Odogurmuş'u zahitlikten vageçirmeğe bir türlü ikna edemiyor. O zaman Han kendisi, evvelâ mektuplar yazarak, sonra kendi huzuruna davet ederek Odogurmuş'u Devlet memuru sıfatile halk içinde ve halk için çalışmanın zahitlikten, dağlarda yalnız (diğer insanlara iyilik yapmak

¹¹ Ayağ eskl Türkçe'de aynı zamanda hem kap, zarf, şeref ve ihtiram manalarını (Bang und Gabain Turtantexte III, 193) İfade ediyordu. Eski Türklerde Ayag da mühür gibi vezirlere verilen fiili hâkimiyetin remzi alâmeti sayılırdı.

¹² Kutadgu-Bilig müellifi Odogurmuş için bir yerde karadaşı» (kardeşi), diğer bir yerde de katası (arkadaşı, dostu) tabirini kullanıyor. Bundan murat hakiki biraderi midir, yoksa manevi biraderi, arkadaşısı mıdır, açık anlaşılıyor. Biz Ögdülmüş ile Odogurmuş arasında cereyan eden münakaşaya alt metinleri okuduktan sonra Odogurmuş'un Ögdülmüş'ün kardaşı değil, arkadaşısı olduğu kanaatine vardık.

imkânlarından mahrum olarak) yaşamaktan üstün olduğuna ikna etmeğe çalışıyor. Hanın çok derin manalı nasihatleri de Odgurmuş üzerinde bir tesir yapmıyor: Odgurmuş'u ne Ögdülmüş ve ne de Han kendisini zahitlik hayatından vazgeçirmeğe muvaffak olamıyorlar, Odgurmuş zahitlik yolundan dönmek istemiyor. Odgurmuş her fırsatta, bu teklif münasebetile Ögdülmüş'e ve Hana dünya hayatı aleyhinde pek çok bedbin fikirler söylüyor. Hanla Ögdülmüş'ün hayat felsefesine tesir yapmak istiyor, fakat muvaffak olamıyor; bunun üzerine ayrılıyor, gidiyor. Yalnız, insanlardan uzak zahit hayatı yaşamağa devam ediyor, nihayet hastalanıp ölüyor, Ögdülmüş ise zekâsını, aklını ve ilmini memleketin ve halkın saadet ve refahı için çalışmağa hasretmeyi semeresiz sofuluğa tercih ediyor. Hikâyenin bütün vak'aları bundan ibarettir.

Kün Togdu, Ay Toldu ve Ögdülmüş'ün her sözü felsefî bir vecize ve her fikri ahlâki bir düsturdur, dersek hiç de mübalâğa etmiş olmayacağız.

Ancak Odgurmuş'un fikirleri bedbin ve irticâî fikirlerdir.

Bu hikâyede Odgurmuş hiç bir zaman Türklük ruhunda müsait zemin bulamamış olan, milletleri siyasî ve medenî inhitata sürükleyen, esasını Budizm akidelerinden alan, dünyadan vazgeçme ruhunu, "masivadan tecerrüt" temayülünü temsil ediyor.

Ögdülmüş bu fikirlere kargı faal hayat, yaratıcı faaliyet lehine kuvvetli deliller ileri sürüyor, *Ögdülmüş Türklerin sağlam hayat felsefesini temsil ediyor. O, Odgurmuş'un hayattan çekilmek şeklindeki iyilik telâkkisine halk içinde yaşamak, halkın refah ve saadeti için, halk arasında adaletin hâkimiyeti için çalışmak şeklinde tecelli eden faal iyiliği tercih ediyor*

Ögdülmüş halk için, devlet için (budun ve il için) adalet esasının hayatta gerçekleşmesi için çalışmanın, halktan ve hayattan uzaklaşmak şeklinde tecelli eden sofuluktan üstün olduğunu çok parlak bir surette ispat ediyor.

Ögdülmüş ancak akli ve ilmi değil, aynı zamanda faideli içtimai faaliyeti, idarecilik ruhunu, dünyayı idare etmiş olan bir milletin ruhunu da temsil ediyor.

Ögdülmüş ile Odgurmuş arasındaki münakaşalar, *cihanda daha çok işler görmeğe namzet olan Türklük ruhu ile Türkün faaliyet kuvvetini aşındırmak isteyen, esasını Buda dininden alan Tarikatçılık ruhu arasındaki mücadelenin bir tecellisi ve faal Türklük ruhu ile bu dünyadaki hayatı ihmal eden Nirvana, ruhu arasındaki 'mücadelenin parlak bir hulâsasıdır.*

Bu iki ruh Çini Türkistan'da uzun zamanlardan beri mücadele halinde idi.

Yusuf Has Hacibin bu eseri yazmaktan gayesi Türklerin millî, ahlâkî ve siyasî an'anelerini yaşatmak olduğu kadar da Türklük ruhunu, Türkün cihanşümül enerjisini, gevşetmesinden korktuğu, dünyayı ve dünyadaki hayat ve faaliyet hâdiselerini ihmalden ve istihkardan ibaret olan sofuluğun, masivadan tecerrüt ruhunun intişarına mâni olmak olduğunu tahmin edebiliriz¹³.

¹³ On birinci asırda Müslüman Türkler arasında dahi tasavvuf cereyanları yayılmağa başlamıştı. İslâm âleminde zuhur eden tasavvuf cereyanlarına Hind'in mistik felsefelerinin ve bilhassa Budizmin sun'i ve sathi bir surette İslâmlaştırılmış şekilleri nazari bakmak mümkündür. Asırlardan beri Budizm cereyanile mücadele etmiş Şariki Türkistan Türkleri arasında tasavvuf ve tarikat cereyanlarının yayılması ihtimali Türklük ruhu için bir tehlike teşkil ediyordu: Müslüman Türkler tarikat ve irticâî tasavvuf şeklinde kısmen Budizm'i kabul etmiş olacaktı.

Kutadgu-Bilig medenî bir Türk muhitindeki asırlardan beri toplanmış ahlâk, siyaset ve hukuka dair fikirlerin bir hulâsası, 11 inci asırdaki Türk kültürünün bir abidesidir.

Eserin ruhu Türk ruhu olduğu gibi lisanı da tamamen Türkçedir. Kalın bir cilt teşkil eden bu eserde herşey Türkçe sözlerle ifade edilmiştir ve bütün mücerret mefhumlar ve hukukî müesseseler için Türkçe ıstılahi kelimeler kullanılmıştır¹⁴.

Kutadgu Bilig’de Yusuf Has Hacibin kullandığı ıstılahi kelimeler Yusuf’un kendisi tarafından yaratılmış kelimeler değildir. Bunlar İslâmiyet’ten önceki Uygur edebiyatında öteden beri mevcut ve müstamel olan ıstılahlardır.

Kutadgu-Bilig de bir camia hayatında istimali zarurî olan bütün şey ve mefhumlar için ıstılahi kelimeler vardır. Bu eserin lisanı tamamıyla işlenmiş her şeyi ifade edebilen medenî ve edebî bir lisandır. Bundan anlaşılıyor ki Türk dili tâ İslâmiyet’ten önceki devirde tamamıyla işlenmiş, inkişafın yüksek safhasına gelmiş bir halde idi.

Kutadgu-Bilig on birinci asırda yazılmıştır. Bu devirde bugünkü medenî milletlerden birçoğunun (Almanların, Fransızların, Rusların) işlenmiş bir medenî lisanı yoktu.

Kutadgu-Bilig, İranlıların Şahnamesile hemen hemen muasırdır¹⁵.

Şayanı dikkattir ki, İran şairi şiirle İran’ın efsanevî tarihini tasvir ederken Türk mütefekkeri şiirle devlet idaresinden, hukuktan, İçtimaî ahlâktan bahsediyordu. Bu çok manidardır. İranlılar, yıkılmış siyasî istiklâli istirdad etmek için tarihten, maziden imdat bekliyorlardı, Türk’ler daha istikbalde kuracakları pek çok devletleri idare için esaslar tespit ediyorlardı¹⁶. Şahnameden sonra İranlılar şiir sahasında temayüz ettiler, biz Türkler ise Devlet kurmak ve Devlet idare etmek hususundaki kudretimizle kendimizi âleme tanıttık.

§ 25

KUTADGU BİLİĞ’İN BABLARI

Kutadgu-Bilig 73 bâbdan ibarettir. Bu eserin çerçevesi bütün bâbların muhteviyatını göstermeğe müsait değildir. Fakat eserin muhteviyatı hakkında umumi bir fikir verebilmek için bazı mühim bâbların serlevhasını zikretmek de faydalı olur, sanırım.

Bab 6 İnsanın kıymeti akıl, zekâ ve bilgi sayesinde olduğunu izah eder.

Bab 12 Adalet ne olduğunu izah eder.

Bab 21 Dilin ve nutuk kudretinin faidelerini izah eder.

Bab 29 Aklın mahiyetini izah eder.

¹⁴ Eserde bazı yerlerde Arapça kelimeler kullanılmış ise de bu kelime İhtiyacından değil, İslamiyet’le alâkalı şeyleri İslâm Âleminde makbul kelimelerle ifade etmek zaruretinden ileri gelmiştir.

¹⁵ Şahname 1020 İle 1030’larda yazılmıştır. Kutadgu-Bilig (1069 İle 1070 de.)

¹⁶ Kutadgu-Bilig yazıldığı zaman Selçuklu devleti kurulmuş idi ise de Türkler daha Anadolu’da yerleşmemişti. Kutadgu-Bilig Malazgirt zaferinden (1071 de) bir iki sene önce yazılmıştır.

Bab 30 Hânlara ne gibi vezir lâzım olduğunu izah eder.

Bab 32 Ulug Hacıp'in büyük vezirinin evsafını izah eder.

Bab 39 Hâna karşı memurların hak ve vazifelerini izah eder.

Bab 50 Hânın umum ahaliye (halka) karşı nasıl muamele etmesi lâzım olduğunu anlatır.

Bab 52 İlim sahiplerine (ulemaya) münasebet nasıl olması lâzım geldiğini anlatır.

Bab 53 Nasıl evlenmek ve kız ve oğlanları nasıl terbiye etmek gerektiğini anlatır.

Bab 63 İnsaniyete karşı insaniyet neden ibaret olduğunu izah eder¹⁷.

«Kutadgu-Bilig»in nesirle yazılmış mukaddemesini yazan¹⁸ bu eser hakkında (haklı olarak) çok yüksek fikirdedir. Mukaddemeyi yazan diyor ki, *Türkistan elinde, Buğra Han lehçesinde, Türk dilinde bu ki toptan daha iyi bir eser hiçbir zaman ve hiç kimse tarafından tasnif edilmemiştir*¹⁹.

Bu eser hangi memlekete vardı ise fevkalâde güzelliği yüksek sanat eseri olması sayesinde o memleketin hâkimleri, âlimleri, hepsi onu kabul etmişler, herbiri bu esere bir türlü isim vermişlerdir. Çinliler bu esere «Padişahlar âdabı», Maçin hâkimleri «Memleket gözü» dediler. Şarklılar «Emirler ziyneti» dediler. İranlılar «Türk Şahnamesi» ismini verdiler. Bazıları da «Padişahlara öğüt kitabı» dediler. Turanlılar bu esere «Kutâdgu-Bilig dediler²⁰.

Burada bu eserin bir mühim hususiyetini de tebarüz ettirmek gerektir. Eserin hiçbir yerinde Uygur kelimesi kullanılmış değildir. Kutadgu- Bilig'in mukaddemesini yazan, eserinin Türk dilinde yazılmış olduğunu söylüyor. Türk kavimleri için «Turanîler» diyor. Bu isbat ediyor ki, Çinî Türkistan ahali si kendisine Uygur dememiştir. Uygur ismi onlara Çinliler ve Moğollar, Bilâhare Avrupa âlimleri tarafından verilmiş isimdir²¹.

KUTADGU-BİLİĞ HER BAKIMDAN TÜRK ESERİDİR

Yukarıda dahi işaret ettiğimiz gibi, Kutadgu-Bilig'in bizim için ehemmiyeti hikâyesinde değil, bu hikâyedeki şahıslar arasında cereyan eden sohbet ve münakaşalardadır. Daha doğrusu münakaşaların mevzuundadır. Bütün bu sohbet ve münakaşaların mevzuu siyasî, ahlâkî, İç-

¹⁷ Radloff, D as Kutadgu-Bilig. P. 9-12.

¹⁸ Mukaddemeyi yazan diyorum, çünkü kitabın fihristinden evvelki mukaddemenin müelliften başka birisi tarafından yazılmış olduğu anlaşılıyor.

¹⁹ Radloff, Op. Clt. P. 1-2. Mısır nüshası R. 2 _ 3

²⁰ Radloff, Das Kutadgu-Bilig, o. p. 1-2, Mısır nüshası, tıpkıbasım, s. 2-3. Bundan sonra Kutadgu-Bilig'in Radloff tarafından neşrolunmuş metnini sadece K.B. şeklinde göstereceğim. Mesela yukarıdaki Radloff, Das Kutadgu-Bilig, s. yerine, K.Bs. işaretleriyle iktifa edeceğim. Yani K.B. Kutadgu.Bilig'in Radloff tarafından neşrolunmuş metnini ifade edecektir. S. Sahife demek olacak. S. den sonraki rakkam, sahifenin numarasını gösterecektir. K.B. metninden başka Fergane veya Mısır nüshası gösterildiği zaman da sadece Fergane veya Mısır, sahife filân, diyeceğiz.

²¹ Avrupa ilim âleminde eskiden Çinî Türkistan'da yasayan Türklere Uygur denildiği için biz de burada bu ismi kullanmağa mecbur olduk. Ben kendim öteden beri Çinî Türkistan Türklerinin kendilerine Uygur demedikleri kanaatindeyim. Aşağıda Cenubi Uygurlar hakkındaki fasılda Uygur ismi hakkında bazı izahlar vardır.

timaî ve hukuki meselelerdir.

«Kutadgu-Bilig'in tebarüz ettirilmesi lâzım hususiyetlerinden biri de şudur: Bu eser Şarkî Türkistan'da İslâmiyet'in intişarından aşağı yukarı yüz sene geçtikten sonra yazılmış olmasına rağmen müellifin içtimai hayat, ahlâk, devlet idaresi hakkındaki fikirleri tamamen İslâm'dan önceki Türklerin telâkkileridir.

Bu eserde İslâmiyet'in tesiri çok sathîdir.

O zaman Çini Türkistan Türkleri İslâmiyet'ten başka, belki de İslâmiyet'ten ziyade Budda dininin tesirine maruzdu. Çinî Türkistan'da onbirinci asırda dahi bu dine salık olanlar vardı. Yabancı milletlerin felsefî telâkkilerden ancak Konfoçius fikirlerinin tesiri hiss olunmaktadır. Fakat bütün bu tesirler müellifin ruhundan fıskıran Türk telâkkileri içinde erimiştir.

Onun için baştan aşağı hayat felsefesine hasredilmiş bu eseri biz her cihetten tamamen orijinal bir Türk eseri, Türk dehası mahsulü telâkki edebiliriz.

Edebî, fikri malzemenin hemen hepsi Türk hayatından alınmıştır. Müellifin kullandığı darbimeseller, Türk atalar sözleridir, fikrini teyit için serdettiği şiirler Türk şairlerinin şiirleridir.

Kün Togdu, Ay Toldu ve Ögdülmüş'ün sözlerinde tecelli eden fikirler, hayat telâkkileri tamamen Türk telâkkileridir.

Bu telâkkiler bugün de Türk kavimlerinin hayatında, halk edebiyatında, darbimesellerinde tecelli eden hayat telâkkilerinin âlim bir Türk tarafından parlak bir surette ifade edilmiş şekillerinden başka bir şey değildir.

Bizim burada Kutadgu-Bilig'deki bütün sohbetleri, bütün fikirleri uzun uzadıya izah edemeyeceğimiz tabiidir. Bizi alâkadar eden bu eserdeki hukukî yusun ve telâkkilerle devlet teşkilâtına dair esaslardır. Şimdi «Kutadgu-Bilig» de tasvir edilen devlet teşkilâtını hulâsa edelim:

FASIL IV.

§ 26

KUTADGU-BİLÎG'DE DEVLET İDARESİ VE TEŞKİLATINA DAİR ESASLAR.

Kutadgu-Bilig müellifi bu eserde bir Türk devleti teşkilâtını tasvir ediyor. Bu teşkilât m.s. onbirinci asırdaki bir Türk devleti teşkilâtının idealize edilmiş şeklidir.

Yusufun eserinde Hanın vasıfları, mansıbdarların haiz olmaları lâzım olan vasıflar ve ahali arasındaki sınıflara karşı Hanın münasebeti biraz ülküleştirilmiş olduğu şüphesizdir. Fakat eserde bahis mevzuu olan devlet müesseseleri, mansıbdarların rütbeleri, unvanları ve sınıflar hakkında verdiği malûmat hiç şüphesiz hayattan alınmıştır. Bunlar Çinî Türkistan'daki şeyni bir Türk devletinde mevcut olmuş olan müessese, rütbe ve sınıflardır.

Biz milâdî sekizinci asra ait Orhon Kitabelerinde devletin mühim unsurları olarak üç unsur görüyoruz:

Han, beyler ve halk. Onbirinci asra doğru Şarkî Türkistan'daki Türk devletinin teşkilâtının in-

kişaf etmiş, devlet makinesinin muğlâklaşmış olduğunu görüyoruz.

Kutadgu-Bilig’de tasvir edilmiş devlette devletin (il’in) başında ilip unvanım taşıyan bir Han bulunuyor.

Bu devlette Han’dan başka vazifeleri tamamilen tebellür etmiş birçok yüksek mansıbdarlar vardır.

Yüksek mansıbdarlar şunlardır: Vezir.

Ulug Hacip (büyük vezir).

Sübaşçî,

Saray nazım,

Agıcı, hazinedar (maliye vekili).

Bitikçi, Han’ın umumî kâtibi.

Yalvaçlar, sefirler.

Bunlardan başka pek çok ikinci, üçüncü derecede memurlar da vardır. Memurların umumî ismi tapukçudur. Tapuk eski Türkçede hizmet, itaat, memuriyet demektir.

Büyük küçük bütün memurların vazifeleri tesbit edilmiştir.

Orhon Kitabelerindekine nisbetle, Şarkî Türkistan Türklerinin devlet idaresi daha muğlâklaşmış olduğu gibi, ahali dahibirçok zümrelere bölünmüştür, camia tabakalaşmıştır.

Orhon Kitabelerinde ancak beyler ve ondan sonra budun vardı. Çinî Türkistan Türkleri camiasında tam manasile İçtimaî sınıflar teşekkül etmiş veyahut etmekte olduğunu görüyoruz.

Kutadgu-Bilig, bu sınıfları sayıyor ve her birine karşı Han’ın ve hükümet adamlarının nasıl muamele etmesi lâzım geldiğini uzun uzadıya izah ediyor.

Kutadgu-Bilig’de şu İçtimaî sınıfları görüyoruz:

- 1) Aleviler (Hazreti Muhammet neslinden geldiklerini iddia edenler.)
- 2) Ulema.
- 3) Otacılar (Tabip ve eczacılar).
- 4) Yıldızcılar (müneccimler).
- 5) Şairler.

Bu beş sınıf münevverlerin mensup olduğu sınıflardır. Bu sınıflardan sonra İktisadî sınıflar geliyor.

- 6) Tarıgçılar, ziraatle uğraşan ahali.
- 7) Satıgçılar, satıcılar (tüccar).
- 8) İgdişçiler, çobanlar. Hayvan beslemekle geçinen sınıf.
- 9) Uzlar, sanat ve hırfet ehli, işçiler.

10) Karabudun.

11) Çıgaylar (servetten tamamen mahrum yoksullar).

Kutadgu-Bilig, Hanın ve yukarıda zikrettiğimiz yüksek devlet mansıbdarlarının her birinin haiz olması lâzım olan vasıfları sayıyor.

Handan başlayalım. Kutadgu-Bilig'e göre, hanlık kanun hâkimiyetinden ibarettir; Türk Hanı ne gibi vasıfları haiz olmalıdır, yani Han kanunu ve adaleti nasıl gerçekleştirmelidir?

Yusuf Has Hacip, kanun ve adalet ve Hanın vazifeleri hakkındaki fikirlerini Han Kün Togdu ağzından söyletiyor. Yukarıda da işaret edildiği gibi Kün Togdu bu eserde kanun ve adaleti temsil ediyor:

§ 27

ONBİRİNCİ ASIRDA TÜRKLERİN KANUN VE ADALET HAKKINDAKİ TELÂKKİLERİ KANUNUN MAHİYETİ VE TÜRK HANININ HAİZ OLMASI LÂZİM VASIFLAR.

Kanun ve adaleti temsil eden Han diyor ki, ben adalet ve kanunum...

Benim mahiyetim adalettir. Ben hiç sallanmam. Haksızla haklı, iğri ile doğra benim huzuruna gelirse, ben onların işlerini adalet esasına göre hallederim, önüme gelen bey midir, kul mudur? Ben hiç fark gözetmem...

Ben davacıları uzun müddet bekletmem. Tebaalarımın bir mazlum benim kapıma gelirse, o benim yanımdan tatlılık hissederek (derdine deva bularak) gider²².

Güç sahibi olup doğruluktan sapanları ben adalete göre hükmederim. Benim mahkememe gelen oğlum olsun, yabancı olsun yahut geçici bir misafir olsun hepsi için kanunum birdir.

Bunlardan hiçbiri bende adaletten başka bir şey bulamazlar. Bir devleti, bir halkı İdare etmek isteyen âdil olmalıdır.

HÂKİMİYETİN ESASI ADALETTİR²³

Kanun kanundur. Kanunun tarlası devlettir.

Güneşin ziyası her şeyi aydınlattığı gibi, benim (yani kanunun) adaletim de herkese şamil-dir. Benim adaletim sabittir: Bütün halka kargı benim hareket ve sözüm birdir. Halk üzerindeki benim (kanunun) hâkimiyetim bâki kaldıkça halk refah ve saadetten ayrılmaz²⁴.

²² Radloff, K.B.s. 76. Mısır nüshası s. 35

²³ Bu Beglik ulu ol könilik yolu. (Nitekim şair demiştir):

Könilik Üze ol bu Beglik ulu,

Bu beglik Ulu ol könilik yolu. (K.B. s. 174-177. Fergana nüshasında birinci mısradaki ol yerinde «boldu», ikinci mısradaki Replik ulu yerinde de Beglik kökü yazılmıştır. Fergana nüshası tıpkı basım, s. 69.1

²⁴ Fergana nüshası s. 69 - 70.

Hanlık iyi bir şeydir, fakat kanun daha yüksektir. Onu doğru tatbik etmek gerektir²⁵.

Hulâsa, Han ancak kanunu, adaleti gerçekleştiren bir mansıbdardır.

Hanın malik olması lâzım vasıflara gelince:

Hanlık hakkında Vezir Ögdülmüş şu esasları ileri sürüyor: Ona göre Han asîl olmalıdır, azim ve ulüvvü cenap sahibi olmalıdır. Babası ve selefleri de Bey olmalıdır. Akıl ve malûmat sahibi olmalıdır. Cömert olmalıdır. Hanlar halkı bilgi ve akılla idare ederler.

Havva oğullarının aslı birdir. Ancak bilgi sayesinde ki, insanlar birbirinden ayrılırlar. Nesli iyi olursa, er iyi doğar, iyi adam yükselir, şeref kazanır. Hanlık mukaddes bir iştir, bu temizlik ister... ihtiyatkârlık ister.

Halkın hayrı için Han kahramancasına harekete mecburdur. Halk içinde Han müstesna bir şahsiyet olmalıdır. Onun kalbi ve dili doğra, hilkatı yüksek olmalıdır. Çünkü her şey üzerinde onun emri hâkimdir. Han hata işlerse, bundan bütün devlet hasta olur. Devlet hastalığına yegâne ilâç akıl ve ilimdir.

Beylere (devlet reislerine) iki şey lâzımdır: Biri ihtiyat, diğeri devletin esası olan kanun.

Bey adalete uygun kanun vazederse, devleti ilerletir. Halkın hayatını aydınlatır²⁶.

İki şeyle devlet reisi hâkimiyeti mahvedebilir: Bir zulüm, doğru yoldan sapmak, İkincisi vazifelerini ihmal.²⁷

Devlet ancak adalet sayesinde inkişaf eder. Zulümle halk ve devlet bozulur.²⁸

§ 28

SÜBAŞLAR

SÜBAŞLAR (BAŞKUMANDAN) IN HAİZ OLMASI LÂZİM VASIFLAR.

Çini Türkistan Türkleri ziraatle uğraşan barışsever bir Türk zümresi oldukları halde, Yusuf Has Hacıp, askerlik meselesine karşı da lâkayıt değildir. Uygur Türklerinin askerlik işini dahi iyi kavradıkları anlaşılıyor.

Bir Türk tarafından yazılmış eserde askerlik işi ihmal edilmemiş olması tabiidir.

«Kutadgu-Bilig» müellifinin asker reisi sübaşçı²⁹nın malik olması lâzım vasıflar ve sübaşçının vazifeleri hakkındaki fikirleri de çok mühimdir. Bu vasıflar zamana göre bugünkü

²⁵ Edi Edgü Beglik, Tağı edgürek Törü ol.

Anı Tüz Yürütgü kerek, (Ferg. s. 44.

²⁶ K.B. s. 193

²⁷ K.B. s. 193

²⁸ K.B. s.194

²⁹ Askere kumanda edene Kutadgu-Bilig, kâh sübaşlar, kâh sübaşçı, diyor. Sübaşlar, sübaşlamak (kumanda etmek) fiilinden yapılmış bir isimdir. Sü İse, malum olduğu gibi asker, ordu demektir.

serdarlar için dahi ideal olan vasıflardır.

Sübaşçının vazifeleri ve Sübaşçıdan istenilen ruh ve ahlâkî vasıflar şunlardır:

Sübaşlamak (askere kumanda etmek),

Çerik tüzme (ordu teşkil etmek),

Yağını sımk (düşmanı mağlûp etmek), bunlar büyük işlerdir. Bu işler için büyük tecrübe, sert irade sahibi olmak gerektir. Sübaşların çok uyanık ve ihtiyatlı olması şarttır.

O hiçbir zaman beklemediği bir saldırmaya maruz kalmamalıdır. O cömert olmağa mecburdur. Ancak erata çok para dağıtmak şartıyla ordu teşkil edilebilir.

O aile, servet gibi şeyleri düşünmemelidir. O istediği şeyleri kılınc kuvvetile kazansın, bu suretle şöretini yaysın. O süvari ve yaya askerlerini yedirmeli, içirmeli, giydirmelidir. Ve onlara çok vermeli. O cesur olmalıdır.

Korkak insan bütün orduyu mahveder. **Ordu bozulduğu zaman bir er diğer erleri bozar**³⁰.

Sübaşçı cesur olmalıdır. Kumandan cesur olursa korkaklar bile cesaret kesbeder.

Sübaşçı ölümden korkmamak gerek.

Herkes için ölümün zamanı muayyendir. Vakti (ecel) gelmeden insan ölmez. İnsan ancak ölümü düşünmemek şartıyla düşmanı mağlûp edebilir.

İki şey ile devlet adamı devleti mahveder, devletin tereddisine sebep olur: **Biri zulüm, diğeri ihmâl.** Zalim adam hâkimiyetten (uzun müddet) istifade edemez, zalime halkın tahammülü olamaz. **Zulüm ateş gibidir, yaklaşanı yakar. Kanan (adalet) ise su gibidir; o aksa bereket getirir.** Kanun sayesinde dünya ilerler. Zulüm ile halk ve devlet bozulur³¹.

Sübaşlar cesur olmalıdır, tâ ki neferlere de cesaret telkin edebilsin. Cesur adam korkaklara kumanda etse, korkaklar dahi cesaret alır.

Devlet idaresi için orda gerek.

Orda teşkili için Han zengin olmalıdır, Hanın zengin olmanı için halk zengin olmalı, halkın refahı için ise âdil kanalar lâzımdır.

Bunlardan biri zail oldu mu, dördü de zail olur. Dördü zail olursa devlet de zail olur³².

Bundan başka devlet reisi evklik (istical), sarardık (hasislik), puşuluk (hiddet), arguk (hile-kârlık) ve yalandan kaçınmalıdır³³.

³⁰ Yüreksiz kişiler çerik ardadır.

Çerik ardasa er erig ardadır. (K.B. S. 192). (Fergana nüshasında «ardadır» yerine «ardadır» yazılmıştır. Fergana nüshası, s. 172).

³¹ K.B. 193-194, Fergana nüs. s. 171-182.

³² K.B. s. 196.

³³ Burada başkumandan bahsederken Han'ın vasıflarına geçmesi Uygurlarda da askere kumanda eden ekseriya Han kendisi olduğunu gösteriyor.

Devlet reisi (bey) güler yüz, tatlı dil sahibi olmalıdır ve bütün hareketleri de bunlara uygun olmalıdır.

Devlet reisi kat'iyen şarap içmemeli, sefahatten içtinap etmelidir; bu iki hareketten hâkimiyet kaçır.

Eğer bey oyuna dalsa, şarap içse, o ne zaman devlet işleriyle uğraşır?

Halkta ahlâk bozukluğu görülürse, bunu beyler ıslah eder.

Bey kendisi ahlâktan inhiraf ederse onu kim ıslah eder?

Hasta olana ilâcı tabip verir, tabip hastalansa kim ilâç verir?

Başkumandanın daima sözü doğru olmalıdır. Büyükler yalan söylerse halkın ona itimadı kalmaz³⁴.

Sübaşçı için gurur da yakışmaz. Gurur adalet y&undan sapmağa sevkeder. Cömertlik de çok lâzım bir vasıftır. Hasislere kimse yaklaşmaz.

Bütün bu vasıfları haiz olan sübaşçının, düşmanı mağlûp etmek için büyük orduya ihtiyaç yoktur. Asker seçilmiş neferlerden teşkil edilmiş olmalıdır.

Zaten kalabalık ordu harp ederse anarşi ve inzibatsızlık husule gelebilir³⁵.

Devlette iki mansıp çok mühimdir: Biri vezirlik makamı, diğeri sübaşlar mansıbı; bunlardan biri kalem tutar, diğeri kılıç tutar.

Devleti bu ikisi tanzim eder, bunlar ikisi birleşirse bunları kimse ayıramaz. Ülkeler kılıçla alınır, fakat ancak kalem sayesinde idare olunur³⁶.

§ 29

VEZİRLİK İÇİN LÂZİM VASIFLAR

Vezir Han'ın vazifelerini ifa eden adamdır.

Vezirlik büyük bir iştir. Bu iş için de adalet ve ahlâkiyle ayırtlanmış bir adam gerektir.³⁷

Vezir keskin zekâ ve temiz ahlâk ve kemal sahibi olmalıdır.

³⁴ Sözü çinkerek, bolsa kavi bütün,

Ulug bolsa yalğan inanmaz budun. (K.B. s. Fergana nüshasında İkinci mısradaki Uluk (Ulug) yerinde Eger yazılmıştır. Fergana nüs. s. 175.)

³⁵ Ökü sũ çerlk ura başsız bolur,

Bu başsız sübaşlar er ingsiz bolur. (K.B. s. 207.)

Fergana nüshasında ikinci mısrağ söyle yazılmıştır: Bu başsız şerik-sü yüreksiz bolur. (Fergana nüs. s. 170.)

³⁶ K.B. s. 190-216. Fergana, s. 171-182.

³⁷ Ulug iş bu ilke er ötrüm kerek,

Bütünlük bile, kılığ kötrüm kerek.

(Radloff, K.B. 184.)

Fergana nüshası ötrüm, kötrüm kelimelerini «ördüm, kördüm sekinde yazmıştır. (Fergana, tıpkıbasım, s. 166.)

Onun iyi soydan olması da lâzımdır. Çünkü soysuzlar (ekseriya) namussuz olurlar. Namussuz adam vezirlik mansıbına lâyıık deęildir³⁸.

Vezirin yazı ve hesap işlerine vukufu şarttır.

Vezir aç gözlü olmamalıdır. Aç gözlüleri bütün dünya (malı) dahi doyurmamıştır³⁹.

§ 30

ULUG HACİB (BÜYÜK VEZİR)⁴⁰ İÇİN LÂZİM VASIFLAR.

Ulug Haciblik için lâzım vasıflar vardır: Akü, ilim. Vezir akıllı (zeki) olmalı, çünkü akılsız adam yemişsiz ağaç gibidir. Âlim olmalıdır; çünkü ilimden mahrum adam diri olduğu halde ölü gibidir. Vezire işlerinde sebat, dürüstlük, kemâl, hayâ ve temizlik, gerektir.

Onun gözü tok olmalıdır.

Hacip rüşvetten içtinap etmelidir. Vezir rüşvet alırsa Han gülünç olur. Rüşvet fesat âmilidir. Vezir temiz ruhlu ve merhametli insan olmalıdır. Sebatlı olmalıdır⁴¹.

Burada müellif bir Türk şairinin şu şiirlerini naklediyor:

Haciplik için on şeyin bulunması şarttır.

İki göz, iki kulak sağlam olmak,

Gönül geniş, yüz güzel olmak, boy ve dil (konuşmasını bilmek), akıl, ilim sahibi olmak⁴² ve bunlara mütenasip ahlâk sahibi olmak.

Haciplik büyük iştir, bunu ancak büyük adamlar başarabilir.⁴³

Hacibin mutlak surette içtinap etmesi lâzım şeylerden birisi yalan, diğeri zulümdür⁴⁴.

Ulug Hacip herşeyle bizzat alâkadar olmalıdır.

O Hanın gözü, kanunu, onun idare usulüdür.

Bu çok nazik bir mansıbdır.

³⁸ Urugauz kişiler arıgsız bolur,
Arıgsız vezir ke yaraksız bolur.
(K.B. 184. Fergana, s. 166.)

³⁹ K.B. ■. 184-190.

⁴⁰ İslâm Devletlerinde hacip saray veziri manasını ifade ediyorsa da Müslüman Uygurlarda ulug hacip büyük vezir vazifelerini İfa eden bir mansıbdar olduğu anlatılıyor.

⁴¹ K.B. s. 217-220.

⁴² Haciplik ke aşnu bu on neng kerek,
İki köz, kulak sak, köngül keng kerek,
Yüzü körgi, bot, til, ukus-ök,bBilig.
Kılıncı bularga tükel tenk kerek.

(K.B. s. 220. Fergana nüshasında, İki köz, kulak yerinde, yiti köz yazılmıştır. Fergana nü. s. 180.)

⁴³ K.B. S. 220.

⁴⁴ K.B. S. 222.

Ulug Hacıp aynı zamanda Hanın hem hazinedarı, hem kâtibi, hem idarecisidir.

Devlet işleri iyi giderse de, fena giderse de Ulug hacip mesuldür. Onun Han ile münasebetine gelince, o çok ihtiyatlı olmalıdır. Hanın sırlarını saklamasını bilmeli, hissiyattan ziyade akla tâbi olmalıdır. Hareketlerinde ve sözlerinde çok dikkatli olmalıdır.

Hiçbir zaman hiddetine mağlûp olmamalıdır.

Doğruluk ve adalet de onun vasıflarından olmalıdır, o hiçbir zaman kanunu ihlâl etmemelidir.⁴⁵

Fakir, dul ve yetimlerin dileklerini yerine getirmelidir⁴⁶,

Kanunlara riayet Ulug hacibin (esas) vazifesidir.

§ 31

KAPİK BAŞLAR ER⁴⁷ (SARAY NAZIRI)

Bu mansıptarın vazifeleri üzerinde durmağa lüzum görmüyorum. Fakat şunu zikretmeliyim ki, bu devirde Uygur Devletlerinde saray hayatı da inkişaf etmiş olduğu anlaşılıyor.

Kapık başının vazifeleri aşağı yukarı Avrupa'daki Chambellan ve Osmanlı Devletindeki başmabeyincinin vazifelerine benzer vazifelerdir.

Saraya mensup memurlar arasında saray nazırından başka şu mansıptarların İsimleri geçiyor: Edisci (saki), töşekçi (Hanın yataklarına nezaret eden), aşbaşçı (mutfak işleri reisi), tuğcu (bayraktar), kuşçu (doğancı), sözcü (mabeyinci), oktacı (mirahur), bitikçi (Hanın umumî kâtibi)⁴⁸.

§ 32

BİTİKÇİ

(Hanın umumî kâtibi, adliye ve hariciye nazırı).

Bitikçi, Hanın kâtibidir. Hanlar fikirlerini vezirle kâtibe bildirmek mecburiyetindedirler. Bunlar da bu sırları saklamalıdır. Aksi takdirde başlarını kaybedebilirler.

Bu hususa dair esası Ötüken Beyi güzel bir şiirle ifade etmiştir:

Ey Beyler inana, sözünü gizle pek,

⁴⁵ K.B. S. 217-222.

⁴⁶ K.B. S. 217-222.

Bu satırlar, bir taraftan Orhon Kitabelerindeki idarecilik hakkındaki fikirlerle, diğer taraftan Lütü Paşa'nın "Asafname'sindeki" ve Katip Çelebi'nin "Düsturul Amel"indeki fikirlerle mukayese edildiği zaman Türk ırkının devlet idaresinin esası adalet olduğuna dair fikri hiç değişmeyen kanaat olduğu görülüyor.

⁴⁷ Subaşlar, kapık baslar gibi tabirler eski Türklerde <<başlamak>> fiilinin riyaset etmek manasını da ifade etmiş olduğunu gösterir.

⁴⁸ K.B.S. 226-229.

Sözü gizlemezsın başın gider tez⁴⁹.

Kâtip zekâ sahibi âlim adam olmalıdır. Bundan başka bu, yazı işlerini idare eden mansıptar güzel üslûp sahibi olmalıdır.

Devlet kılıç vasıtasile tesis olunur, fakat kalem vasıtasile idare olunur.⁵⁰

Bitikçi tamahkâr olmamalıdır. O tamahkâr olursa, devlet işleri bozulur. Bu mansıptar da içki-den içtinap etmelidir. İçki akıllı izale eder. Bitikçi ise gece ve gündüz devlet için lâzım bir mansıptardır.

§ 33

AĞICI (HAZİNEGAR)

Hazinedar için her şeyden önce lâzım olan vasıflar namusluluk, akıl ve zekâdır. Ağıcı için dahi okumak, yazmak, elbette, şarttır. Çünkü giriş (varidat) ve çıkış (masraf) ancak yazı ile tesbit edilebilir. Hesap da ancak yazı sayesinde tutulabilir.

Hafızaya güvenmemeli, her şeyi yazmalı, yazılan kalır, (yazılmamış) söz yok olup gider.

Ağıcı hesap ilminin kaidelerini bilmelidir. Henededen de haberdar olması çok matluptur. Hazinedar bir tüccar gibi ticarettten anlamalıdır; o müsrif olmamalıdır. Hatta hasis olması matluptur. **Çünkü cömertlik ancak insanın kendi malına alt olursa memduhtur.** Hazinedar sarayla çok temasta bulunan bir mansıptar olduğu için onun ayın ve törenlere, âdap ve muaşeret kaidelerine vukufu lâzımdır.⁵¹

§ 34

YALVAÇLAR

Sefirler, Elçiler

Sefirlerden birçok sıfatlar talep olunur.

Sefir faziletle temayüz etmiş akıl, bilgi ve ince zekâ sahibi adam olmalıdır. Çok uyanık olmalıdır.

Sefir için söz söylemesini bilmek de mühim şartlardandır.

Sefir hiç tamahkâr olmamalıdır.

Kanaatkâr kol olsa dahi beydir,

⁴⁹ Ey begler inancı sozug gizle Berk, sözüğ gizlemezsın başing barga (y) terk. Radloff, K.B.S. 235. Fergana, S. 199.

⁵⁰ Kille birle tutulur talu edgu il,
Kalem birle itilir tilek arzunuz. (Fergane nus. S. 202.)
Kiliç birle tutulur, kalı tutsa il,
Kalem birle basılır, kalı bassa 11. (K.B.S. 238.)

⁵¹ K.B.S. 240-247.)

Tamahkâr beylik İçinde kuldur.⁵²

Yusuf Has Hacıp sefir için şu vasıf ve marifetleri şart addediyor:

1) Kitap okumak, 2) söz anlamak, 3) şiir yazabilmek, 4) müneccimlik, 5) tabiblik, 6) hesap ilmini bilmek, 7) mesaha ilmini (hendese) bilmek, 8) rüyaları yormak ilmini bilmek, 9) satranç gibi oyunları bilmek. Bunlar dostlar kazanmak vasıtalarıdır. 10) Çok lisan bilmek, hatip olmak, 11) yazısı güzel olmak ve her türlü yazıları okuyabilmek, 12) cirit oyununu bilmek.

Ancak bunları bilen sefir muvaffak olur. Ancak bu evsafı haiz olan sefir faydalı olabilir. Sefirler vazifelerini söz vasıtasile görürler.

Onlar lisanla türlü şekilde konulmasını ve birçok şeyleri gizlemesini de bilmelidirler. Sefir bu sıfatları haiz olursa Hanın şöhretini arttırır. Sefir için çok içmemek de şarttır.

Çünkü şarap içerse, bilgili adam da bilgisiz olur.

Şarap akıl ve İlin düşmanıdır.

Sefirler vazifelerini söz vasıtasile görürler.⁵³

En büyük memurlar bunlardır.

Kutadgu-Bilig, ikinci derecedeki memurlar üzerinde fazla durmuyor.

§ 35

TAPUKÇULAR (MEMURLAR).

Kutadgu-Bilig, memuriyete Tapuk⁵⁴ diyor. Memura Tapukçu diyor.

Tapukçuları ikiye taksim ediyor: Gençlikten memur olanlar (meslekten yetişme), büyüdükten sonra memuriyet kabul edenler. Gençlikten memur olmak müreccaktır.

Memuriyetler pek çoktur. Bunlardan bir kısmı askerlik sahasındaki memuriyetlerdir; diğerleri halk içinde vazife gören (mülkî) memuriyetlerdir.

Hana, memurlara karşı âdil ve merhametli olmak tavsiye olunur. Burada üç ordu⁵⁵ Hanının bir sözünü naklediyor. O demiştir ki:

Ey halk içinde Ulug olan, beylik san'atini haiz olan!

⁵² Neçeme ku l erse kozu tok beg ol.

Sok oz benliğinde bu kulluk beg ol,

Kayu Beg Sok erse cigay ol, cigay,

Kayu kul kozu tok Beg ol, kongil bay,

⁵³ K.B.S. 229-234.

⁵⁴ Eski Türkçe'de tapuk (tapug) kelimesi, hizmet, memuriyet, vazife, İtaat manalarını İfade ederdi.

⁵⁵ Üç ordu Hanı tabirinden hangi Han kasdolunduğunu teabit edemedim.

Eski Karluk Hanı Murat olması İhtimali var. Çünkü Karluk Hanlarına *Üç Oğuz Hanları* dahi derlerdi.

Her Oğuzu bir ordu telakki ederek üç ordu dahi denilmiş olması çok muhtemeldir.

Kapu kullarım iyi idare et, büyült.

Tapuçular vasıtasile beylerin kudreti artar,

Devlet reisi onlar sayesinde Devlet ve şehirleri imar eder⁵⁶.

Han memurların vaziyetini bilmeli, dertlerine vâkıf olmalıdır. Faydalı kapu kulu oğuldan üstündür. Neferler de çok faydalı insanlardır. Onlar da Hanın kanatı gibidir.⁵⁷

Yukarıda mezkûr mansıplardan başka ilbaşı, kolbaşı, alımga⁵⁸, ögelik gibi askerî mansıplar mevcut olduğu anlaşılıyor.

Mansıplara tekabül eden türlü lâkap ve unvanlar var:

Tegin Beg,

Yabga Beg⁵⁹,

Çavlı Beg,

Kül-Ergen,

Çagrı Beg,

İnanç Beg.

Tegin en yüksek unvandır. Teginlik en yüksek rütbedir. Teginin derecesi hakkında Yusuf Has Hacıp şu fikri söylüyor: Teginin derecesine gelen mansıptar, Hana sadık kaldığı takdirde çok faydalı bir mansıptardır. Fakat bu dereceye çıktıktan sonra bu yüksek mansıptar hâkimiyeti benimsemeğe kalkarsa devlete çok büyük zararlar da iras edebilir. **Onan için bilgisiz, değersiz adamlara yüksek rütbe vermek tehlikelidir.**⁶⁰

Mansıptar ve memurlar arasındaki rütbe silsilesine Kutadgu-Bilig Kor⁶¹ diyor.

⁵⁶ K.B.S. 288.

⁵⁷ K.BJ3. 260.

⁵⁸ Bu alımga kelimesini Radloff Gelgel (rehine) diye tercüme ediyor. Bu yanlıştır.

Askeri rutbeler arasında rehineden bahsin manası olamaz, bu daha ziyade askeri bir memuriyet olsa gerektir. (Divanu-Lugatit Türk'de 'de 'alımga' katip, diye tercüme olduğuna göre (Divanu-Lugatit-Türk, cilt I., S. 127), bu yüksek askeri katiplik rütbesi olması ihtimal dahilindedir.

⁵⁹ Orhun Kitabelerinde Yabgu Unvanı hükümet süren Hanın büyük biraderine verilen unvandır, Tegin de Han oğullarına, prenslere verilen Unvandır.

⁶⁰ K.BJS. 348.

⁶¹ Kur eski Türkçede rütbe manasını İfade ederdi.

AHALÎ ARASINDA İÇTİMÂİ ZÜMRELER

I

Münevver Zümreler.

Kutadgu-Bilig ahaliyi İçtimaî vaziyeti bakımından sınıflara taksim ediyor.

Bunlardan beşi münevver insanların mensup olduğu sınıflardır, diğerleri iktisadi sınıflardır.

Münevver sınıflar:

I. Alevîler — Bunlar Muhammed Aleyhisselâmın ahfadıdır. Kutadgu-Bilig Hana bu sınıfa karşı hürmetle muameleyi tavsiye ediyor. Çünkü bunlar Nebinin ahfadıdır, diyor.⁶²

Şayanı dikkattir ki, hem Timur Devletinde, hem Osmanlı Devletinde Muhammed Aleyhisselâmın ahfadı olduklarını iddia eden şahıslar, ayrı bir zümre teşkil ediyorlardı.

Timurun Tüzükatında da ahali sınıflara bölünmüştü, Resulün ahfadı ulema ve fukaha ile beraber birinci sınıfı teşkil ediyor.⁶³ Osmanlı Devletinde dahi emirlerin (Peygamberin ahfadının) kendilerine mahsus teşkilâtları ve şefleri vardır: Şefleri Nakibüleşraf unvanını taşırdı. Nakibiüleşrafın âyin ve törenlerde mümtaz yeri vardır.⁶⁴

II. Âlimler — Kutadgu-Bilig’de ulemadan murat münhasıran dinî âlimler değildir. Umumiyetle âlimlerdir. Çünkü Yusuf sarahatle bunlar bilgilerle halkı aydınlatan adamlardır, diyor.

Bunlara karşı müellif büyük hürmet ve muhabbet tavsiye ediyor. Bunlar ilimleriyle halkı tenvir eden adamlardır. Onlara mal tevzi et, onların ilminden istifade et, **onlar size adalete vüsul yollarını gösterirler.** Tanrı ateş, hava, su, toprağı yarattıktan sonra insanı akıl, fazilet ve ilimle teçhiz etti, insana kalp ve lisan verdi. **Ona ahlâkî mesuliyet hissi bağışladı.**⁶⁵ **iyi hareketlere karşı temayül telkin etti.**

Tanrı insana akıl verdi ve akıl sayesinde ilim verdi. Akıl sayesinde insan önünde her şey açılıyor.

Tanrı tarafından kendisine akıl ve ilim verilmiş adam bütün ruhile iyiliğe meyyaldir.

Akıl ve ilme hürmet lâzımdır.

Akıl ve ilim sayesinde alelâde bir kul yüksek derecelere çıkabilir.

Akıl hürriyeti idrak eder, âlim hürriyeti bilir.

Akille İlme, Tanrının bu iki armağanına malik olan adam her şeye malik olur.

İlmin kıymeti takdir edilmelidir.

⁶² K.B.S. 369. Fergane, S. 311-312.

⁶³ Tuzukat, Fransızca tercümesi, S. 30-31.

⁶⁴ Dohsson, Tableaux de l’empire ottoman. elit II. S. 361.

⁶⁵ Burada Konfucius tesiri hissediliyor.

İlim sayesinde ki, dünyada fenalık eksilmektedir.

Cahiller fenalığın tahakkümü altındadır.⁶⁶ Eğer insan cehalet hastalığından kendini kurtaramazsa, o insan diri (zîhayat) ise de hakikatte (mânen) ölüdür.

Ey cahil, bu hastalıktan kurtulmağa çalış.

Ey âlim sen de cahilleri tedavi etmeğe gayret et.⁶⁷

III. Otacılar (Tabibler)— Kutadgu-Bilig bunları da lüzumlu ve hürmete lâıyk bir sınıf telâkki ediyor.

Çünkü hastaların imdadına yetişen bunlardır. Bunların verdikleri ilâçlar hayatın devamını temin eden şeylerdir.

Her insan hasta olabilir, tabibe müracaat ederse kurtulur. Hastalık ölümün komşusudur.

Ölüm hayatın sonudur.⁶⁸

IV. Yıldızcılar (Müneccimler)— Bunlar yıl, ay ve günlerin sayısını tutan adamlardır. Bu hesap çok mühimdir.

Yıldızcılık ilmini öğrenmek isteyen hendese (riyaziyat) öğrenir. Riyaziyat hesap tutma kapısını açar.

Yıldızcı hesap ilmini bilmek, darb, taksim öğrenmek, kesirden de anlamak gerektir.

Tansif ve taz'if usullerini de bilmek, cemi ve tefrik (tarh) dan dahi haberdar olmak lâzımdır.

Göklerin yedi tabaka teşkil ettiğini bilmelidir. Riyaziyat sahasında daha ileri gitmek isteyen cebir ve mukabele'yi de öğrenmelidir. Bununla kalmamalıdır. Evklides'in kapısını dahi çalmak lâzımdır, (hendeseyi öğrenmek gerektir). Âlim hesapla bunları tefrik eder. Hesap işi bozulursa dünya ve ahiret işi de bozulur:

Yıldızcılık işini iyi idare etmek için iyi ve fena zamanlan, uğurlu veyahut uğursuz gün ve ayları bilmek gerektir.

Han, mühim bir işe teşebbüs edeceği zaman mutlaka yıldızcılara müracaat etmelidir.

Yıldızcılar yıldızların vaziyetlerini ve zamanın yeni teşebbüs için müsait olup olmadığını anlatmalıdırlar.

Fakat Han müneccimlere mutlak bir surette, bilâ kaydü şart inan- manialıdır.

Çünkü herşeyi bilen ancak Tanrı'dır.

Herhalde bu sınıfa riayet etmek onlarla dost olmak gerektir.⁶⁹

⁶⁶ Bu fikirler Sokrat ve Farabi'nin fikirlerine çok yakın fikirlerdir. Yusuf Has Hacib'in Eflatun'un eserlerini okumuş olduğunu tahmin edemiyoruz. Fakat Farabi'nin eserlerinden «Faziletli Devlet» adlı eseri okumuş olduğu muhakkak sayılabilir.

⁶⁷ K.B.S. 370-371.

⁶⁸ K.B.S. 371.

⁶⁹ Kutadgu-Bilig, s. 373-374, Fergana nüshası, s. 315-316.

V. Şairler— Bunlar hakkında Yusuf Has Hacib, diyor ki, bir de şair denilen bir zümre vardır. Bunlar manzum sözler söylerler. Onlar insanları ya «överler veya söverler».

Onların dilleri kılıçtan keskin, fikirleri (hisleri) kıldan incedir. Nazik sözler öğrenmek isteyen onları dinlemeli. Bunlar zeki insanlardır. Eğer bunlar methederlerse, bu medih halk arasında yayılır. Zemmederlerse de bir insanın nam ve şöhretini haleldar edebilirler.

Bunlara hürmet göstermeli, gönüllerini almalıdır; dillerine düşmemelidir.⁷⁰

Şimdiye kadar saydığımız sınıflar fikrî işlerle uğraşan, iktisadî bakımdan rolü olmayan zümrelerdir. Bu zümrelerden başka, Fergane nüshasında İçtimaî zümreden olarak efsuncu ve rüya tefsir edenleri de sayıyorsa da, biz bunlar üzerinde durmağa lüzum görmedik.

Şimdi İktisadî zümrelere geliyoruz. İktisadî zümrelerden Kutadgu-Bilig aşağıdaki zümreleri sayıyor:

§ 37

II

KUTADGU BİLİĞ'DE İKTİSADÎ ZÜMRELER

VI. Tankçılar (ziraatçiler)— Ziraatçi zümre her devirde her millette en mühim içtima sınıfıdır. Bir hükümetin idare sahasındaki kavrayışı bu sınıfa karşı münasebetinden, ziraat siyasetinden anlaşılır.

Bir hükümetin köylü ve çiftçi sınıfı ile münasebeti onun idare sahasındaki isabet ve dirayetinin ölçüsüdür.

Kutadgu-Bilig müellifi de bu hakikati kavramıştır. K. B. çiftçileri çok faydalı bir zümre telâkki ediyor: Bütün ülkede insanlar ve hayvanlar ziraat sayesinde yaşıyor, herkesin yiyeceğini, içeceğini temin eden ziraatçilerdir.

Han, vezir ve herkes gıda maddelerini bu sınıfa medyundur. Hepsi bu sınıf sayesinde yaşıyor. Bütün ahalinin bu sınıfa ihtiyacı daimidir. Hükümetin bu sınıfla münasebeti daima iyi olmalıdır⁷¹ diyor.

VII Satıkçılar⁷² (ticaretle uğraşanlar)— Bu devirde Çinî Türkistan, Çin'le İslâm Devletleri arasında bir ticaret yolu idi. Bu kıtada ahalinin bir kısmı ticaretle meşguldü. Onun için Kutadgu-Bilig, ticaretle uğraşan satıkçıları da, tankçılar gibi mühim bir içtimaî zümre telâkki ediyor ve diyor ki:

Satıkçılar hiçbir zaman istirahat bilmeyen, her zaman kazanç peşinde koşan, faal bir sınıftır. Onlar hayatlarını temin için bütün dünyayı dolaşırlar. Hükümet tüccara karşı

⁷⁰ K. B., s. 375. Fergana, s. 316,

⁷¹ Kutadgu-Bilig, s. 375-376. Fergana nüshası, s. 316-318.

⁷² Fergana nüshasında «tankçı» yerinde «tangcı, «satıkçı» yerinde de, «satıgcı» yazılıdır. Fergana, 316-318.

da müsait bir siyaset tabip etmelidir.

Onların seyahat ve seferleri için kolaylıklar göstermelidir.

İnsan memleket içinde bütün istediği şeyleri buluyorsa, bu satıkçılar sayesinde. Ziyaret eşyası, elbise için her türlü kumaşlar, hepsi bunlar sayesinde geliyor.

Eğer ticaret seferleri durursa, memlekete mallan kim getirecektir? Hükümet tüccarlara kapılan geniş açmalı, onlara hüsnü kabul göstermelidir. Bu taife dünyada (hariçte) bir Hamın şöhretini yayabildikleri gibi, onun namını lekeleyebilirler.

Gizel bir nam kazanmak İsteyen Han tüccara karşı müsaadekâr davranmak, kervan adamlarına iyi muamele etmek gerektir⁷³.

VIII. Hayvan beslemekle geçinen (göçebe) Türkler — Bu sınıfa Kutadgu-Bilig, îgdişçiler, diyor. Malûm olduğu üzere Türkler îgdiş edilmiş atlara da îgdiş diyorlar. Göçebe Türklerin en çok besledikleri hayvanlardan biri at olduğu için at sürülerine de sahip olan göçebe Türklerle Şarkî Türkistan Türkleri lehçesinde îgdişçi denildiği anlaşılıyor.

Kutadgu-Bilig müellifi îgdişçiler hakkında şunları yazıyor:

Bunlar hayvan besleyen bir zümredir. Bunların hayvanları çoktur. Onlar basit, fakat hakikat seven, doğru insanlardır. Bunlar arasında âlimler bulunmaz. Bunlardan hiç kimseye bir zarar da dokunmaz, onların ancak faydaları dokunur.

Yiyecek, içecek şeyler, binecek at, aygır ve kısrağ hep onlardan gelir.

Kıymız, süt, yün, yağ, yoğurt, kurt⁷⁴ gibi şeyleri de bunlar istihsal eder. Bunlarla iyi münasebette bulunmak gerek.

Bunlara ikram etmeli, yedirmeli, içirmeli, onlara istediklerini vermeli ve onlardan lâzım şeyleri almalı.

Fakat bu sınıf devlet işlerinden pek anlamaz. Bunlarda adabı muaşeret ve malûmat arama. Onların hareketleri kabadır. Onlarla münasebete girmek icap ettiği zaman kendini iyi idare et, onlarla tatlı dille konuş, fakat onlara pek yüz verme. Adabı muaşeret bilmezler. Cahildirler, saygısızlık gösterebilirler.

Tecrübe sahibi bir kanun vâzı onlar hakkında gayet güzel söylemiş ve demiştir ki:

Bilgisizi fazla yaklaştırmayın,

Çok yaklaştırırsan şüphesiz bir nezaketsizlik yapar.⁷⁵

IX. Uzlar (sanat ehli).— Dokuzuncu sınıf hayatlarını kazanmak için bir sanat öğrenmiş adamlardır.

Yusuf Has Hacib, devlet adamına bunlara kargı iyi muamele etmeyi, kendini onlara yakın

⁷³ K. B., s. 377.

⁷⁴ Kurutulmuş peynir.

⁷⁵ Biliksizni artık yakın tutmağı, yakın tutsa şiksiz kılur kılmağı K. B.,s. 379., Fergana, s. 320

tutmayı tavsiye ediyor. Bunlar da çok faydalı bir sınıftır, diyor.

Maalesef Yusuf Has Hacıp, o zaman Uygur camiasındaki bütün sanatları saymamıştır. Fakat şu sanatlar zikredilmiştir:

Temürçüler (demirciler),

Etükçüler⁷⁶ = çizmeciler (kunduracılar),

Tokacılar (dokumacılar)⁷⁷

Ağaççılar (Marangozlar)⁷⁸,

Sucular.⁷⁹

Bedizçiler (Ressam ve boyacılar).

Okçular,

Yaycılar.⁸⁰

X. Karabndun— Bunlar muayyen bir sanatı olmayan şehir halkı, mesleği olmayan amele, şehir proleterleri. Bunlar hakkında Kutadgu-Bilig müellifi pek yüksek fikirde değildir. Onlar karınlarını doyurmaktan başka bir şey düşünmezler.

Onlara fazla yüz vermek, onlarla çok konuşmak faydasızdır. Bu kara halkın karnı doydu mu, dili açılır.

Eğer Han onları inzibat altında tutmazsa, onlar derhal şımarırlar.

Fakat onlara karşı dahi iyi, adalete uygun muamele etmek, yumuşak sözlü olmak, istedikleri şeyi vermek lâzımdır.⁸¹

XI. Çıgaylar — Bunlar yoksullar zümresidir. Yusuf Has Hacıp bunlara karşı da iyi muamele etmeyi ve yiyecek, içecek tevzi etmeyi tavsiye ediyor,

Onlar verene duacıdırlar. Dua iyi şeydir.

Sen onlardan karşılık bekleme. Onlara verdiklerini sana Tanrı iade eder, diyor.⁸²

Kutadgu-Bilig'de bu suretle ahali arasında on bir mühim İçtimaî sınıf görüyoruz. Uygur camiası tabakalaşmıştır. Tabakalara bölünmüştür. Kutadgu-Bilig'deki bu sınıf bölümü dikkati çeken bir esastır.

⁷⁶ Etük çizme.

⁷⁷ Tokacı Fergana nüshasında zikredilmemiştir. Uygur harflerile yazılmış nüshadaki zor okunan bir kelimeyi Radloff ve Vambery tokacı diye okumuşlardır. Tokacı kelimesini de Radloff dokumacı (Weber) diye Vambery ise kuyumcu (goldar- belter) diye tercüme etmişlerdir.

⁷⁸ Ağaççılar bu kelime Mısır nüshasında ıygaç şeklinde, Fergana nüshasında ise «kırmacı» okunabilecek bir tekilde yazılmıştır. ıygaççı = ıygaççıdan murad marangoz olsa gerektir.

⁷⁹ «Sucu» dan murad arazi sulama isleri ustası olsa gerektir. Her halde sucudan murad saka değildir.

⁸⁰ Mısır nüshası, s. 265, Fergana nüshası s. 321-323.

⁸¹ K. B., s. 380. Fergana nüshası s. 310. Mısır nüshası, s. 255.

⁸² Fergana, s. 322.

Bu sınıf esası, Yusuf Has Hacib'in hayalinden doğmuş bir esas değildir.

Timur'un da kendi memleketinde ahaliyi sınıflara taksim etmiş olması, Asya Türkleri ahalisinin hukuk bakımından değil, meşguliyet ve İçtimaî kıymet bakımından zümrelere inkısamı pek eski bir an'ane olduğu anlaşılıyor.

Fakat şunu da tebarüz ettirmek gerektir ki, bu sınıflara taksim, katiyen hukuk bakımından taksim değildir. Hukuk bakımından taksim başkadır. Adedi mahdut imtiyazlı irsi beyler ve bir çok haklardan tamamıyla mahrum kullar istisna edilirse, Türk Devletinde ahali müsavi haklara maliktir.

Her fert bilgisi, değeri ve hizmeti sayesinde en yüksek içtima!, askerî, İdarî mansıplara çıkabilir.⁸³

Kutadgu-Bilig'in mansıp ve memuriyetlere, ahali arasındaki içtimai zümrelere ait fikirlerini hulâsa ettikten, camianın esası olan aile hakkındaki fikirlerini de kısaca hulâsa etmek gerektir.

§ 38

AİLE HAKKINDA

İnsan zevcesini temiz bir aileden seçmeli. Fakat kendi ailesinden yüksek bir aileden almamalı, Yüksek aileden olan zevce mağrur olur. Yüz güzelliğine hiç ehemmiyet vermemeli. Fazla güzel tehlikesiz de değildir. Mühim olan ahlâk ve seciye güzelliğidir.

Zevcede servet de arama.

Çocuk dünyaya gelirse, çocuğa evde terbiye etmek, bilhassa kız çocukları evde terbiye müreccaktır.

Karma fena kimselere gitmesine müsaade etme. İnsan görmediği şeyleri istemez. Sakın, zevcenin erkeklerin içki meclislerine sokma! Hududu geçmeleri mümkündür. Kadınları oyun yurtlarına gönderme, doğru yoldan sapmalarına sebep olur.

Kadınların yeri hanedir. Fakat onlara istediği şeyleri ver, hayat ve refahlarını temin et.

Evindeki hizmet ehline de yiyecek içecek temin et. Onlara ancak takatları kadar vazife yüklet. İstirap çektirme. Onların da Allahın bendeleri olduğuna hiç onatma.

Onlara zulmedersen, cezası cehennem azabıdır.

Onlara karşı cömert ol. Yiyecek ve içeceği bol ver, fakat varidatına göre masraf yap.⁸⁴

Kutadgu-Bilig'deki devlet idaresile devlet teşkilâtına dair esasların ve Uygur Türklerinin ahlâkî ve hukukî telâkkilerinin hulâsasını bundan ibarettir. Biz bu ahlâkî ve hukukî telâkkileri ve bu devlet teşkilâtını on birinci asırda Müslüman Uygur Hanlıklarında hâkim olan telâkki ve teşkilâtın biraz idealize edilmiş bir hulâsasını olarak kabul edebiliriz.

Kutadgu Bilig bir kültür hazinesidir. Biz bu hazinenin ancak devlet teşkilâtı ve hukukla ilgili

⁸³ & S 34, sahife 112 ye linklinin.

⁸⁴ K. B., 8. 382-387.

esaslarını kısaca hulâsa ettik. Bu hazinenin ihtiva ettiği felsefî esaslar ve ahlâkî prensipler üzerinde durmadık. Kutadgu Bilig, ihtiva ettiği felsefî görüşler ve ahlâkî telâkkiler bakımından ayrıca tetkik edilmelidir. Her mütehasıs bu hazine içinde kendisini alâkadar eden pek çok «cevher» bulabilecektir.

§ 39

KUTADGU BİLİG'DE» FARABÎ VE KONFUÇİUS FİKİRLERİNİN İZLERİ

Kutadgu Bilig pek çok ahlâkî esaslar ve felsefî fikirler ihtiva etmektedir. Yukarıda izah edildiği gibi, bu fikirlerin çoğu Türklerin kendilerinin uzun tarihî hayatları zarfında toplamış oldukları millî fikir ve ahlâk hazinesinden alınmıştır; millî kültür mahsulü olan fikirler ve esaslardır.

Acaba Yusuf Has Hacibin ahlâkî ve felsefî görüşlerine mili! kültürden başka muayyen bir veya birkaç filosofun da tesiri olmamış mıdır? Olmuş olduğunu kabul edersek, Yusuf Has Hacib'e hangi filosofların felsefî ve ahlâkî fikirlerinin tesiri olmuştur? Almanlardan Otto Alberts Kutadgu Bilig'in müellifine İbni Sina'nın tesirinden bahsetmiş, Kutadgu Bilig şairi İbni Sina'nın şakirdidir, demiştir⁸⁵, Biz bu fikri kabul edemiyoruz. Sebebi de şudur:

1) İbni Sina'nın doğrudan doğruya devlet idaresine tahsis edilmiş bir eseri mevcut değildir.

2) İbni Sina'nın vefatı senesi 103'dir.

Kutadgu-Bilig'de İbni Sina fikirlerinin tecelli edebilmesi için Yusuf'un İbni Sina eserlerini tahsil senelerinde okumuş, muhteviyatını benimsemiş, hazmetmiş olması lâzımdır. Eserini yazdığı zaman (1069-70) Yusuf Has Hacip bir hükümdarın veziri olmuş, olgun bir adamdı. Eserinde kendisi de elli yaşına gelmiş olduğundan, saçları ağarmış, kuğu gibi olmuş olduğundan bahsediyor.

Şu halde Yusuf'un tahsil yılları, fikrî teşekkül seneleri 1030 ile 1040 seneleri arasına isabet ediyor, demektir.

İbni Sina 1037 de vefat etmiş olduğuna göre, onun eserlerindeki fikirlerin 1030-1040 senelerinde Çini Türkistan'da yayılmış fikirler olması ihtimali çok zayıf bir ihtimaldir. Çünkü o devirde kitapların nedreti ile seri nakil vasıtalarının mevcut olmadığını da unutmamak gerektir.

Biz Yusuf Has Hacib'in eserinde İbni Sina felsefesinin tesiri değil, Farabî ile Çin filosofu Konfüçius felsefelerinin izlerini görüyoruz.

Yusuf eserinde Hanın malik olması lâzım, diye ileri sürdüğü vasıflarla⁸⁶ Farabî'nin Medine-t-ül-Fadile» sinde Medine reisinin haiz olman lâzım vasıflar, diye saydığı sıfatlar arasında çok büyük bir müşabehet vardır. Her iki mütefekkirin de devlet idaresinde ilmin, akim rolü hak- kındaki fikirleri hemen aynıdır. Her ikisindeki bariz hususiyet adalet iştiyakı ve zulümden nefrettir.⁸⁷

⁸⁵ Otto Alberts, Archiv Für Geschichte der Philosophie, VIII, s. 330. 1901.

⁸⁶ Kutadgu-Bilig, Bab XII.

⁸⁷ Farabî'nin «Medine-t-ül-Fadile» adlı eserinin 27 nci faslına bakılsın.

Husuf Has Hacibin ilham aldığı ikinci kaynak şüphesiz Çin filozofu Konfüçius'dur. Biz Yusuf'un Çinceye vâkıf olup olmadığını bilmiyoruz. Çince bilmeseyse dahi, uzun zamandan beri Çinle sıkı bir kültür münasebetinde bulunan bir kıt'ada Konfüçius'un fikirlerinin yayılmış olması tabiidir. Uygur diline birçok Çin eserlerinin tercüme olunmuş olduğunu da biliyoruz. Bunlar cümlesinden Konfüçius'un eserleri tamamen değilse bile kısmen tercüme olunmuş olduğu şüphesizdir. Yukarıda Uygurlardan kalma yazma eserler faslında bahsettiğimiz Konfüçius'un eserinden alınmış parça da bunu isbat etmektedir.

Herhalde Konfüçius'un Büyük Ders (Tahio), Vasatta Sebat (Tchung Yung), bilhassa Felsefi Sohbetler (Lün-Yü) adlı eserlerindeki ahlâk, hukuk ve devlet idaresine dair fikirlerle Kutadgu Bilig'deki ahlâki ve hukuki prensipler arasında inkâr olunamaz benzerlikler vardır.

Biz burada Yusuf Has Hacib'in eserle Konfüçius'un eserlerini bu bakımdan tahlile girişecek değiliz. Bu hususta bir kanaat edinmek isteyenlere Kutadgu Bilig'i okuduktan sonra Konfüçius'un eserlerini okumalarını tavsiye etmekle iktifa edeceğiz.

§ 40

KUT

Siyasi Hâkimiyet

KUT KELİMESİNİN MÂNALARI, KUT MEFHUMUNUN TÜRK DEVLETÇİLİK TARİHİNDEKİ ROLÜ

«Kutadgu-Bilig» hakkındaki izahlarımıza hitam vermeden önce kut kelime ve mefhumunun ehemmiyeti üzerinde durmak faydalı olur. «Kutadgu Bilig»in ismine dâhil olan Kutadgu kelimesi kutadmak fiilinden yapılmış bir masdar isimdir.

Kutadmak da kut sahibi kılmak, kut'a eriştirmek, demektir.

«Kutadgu Bilig»i Almancaya tercüme etmiş olan âlimlerden Vambéry⁸⁸ ve Radloff «Kutadgu Bilig» de çok geçen kut kelimesini saadet (Glück) diye, kitabın ismini, «Kutadgu-Biligi de «saadet verici ilim» diye tercüme etmişlerdir. Memleketimizde «Kutadgu Bilig» hakkında yazı yazarlardan bazıları da körü körüne bu tercüme kabul etmişlerdir.

Bizim kanaatimize göre «Kutadgu-Bilig» in ismine dâhil olan ve bu eserde çok kullanılan kut kelimesini sadece saadet, diye tercüme yanlışdır. Kut kelimesinin eski Türkçede ve bugünkü lehçelerde birçok manası vardır. *Kut ruh, ruhî manevi kuvvet, cesaret, uğurluluk, talihlilik, saadet, ikbal manalarından başka, siyasî hâkimiyet kudreti, devlet idaresi kudret ve salâhiyeti, şevket (hâkimiyet şevketi)* manalarını da ifade eden çok kıymetli bir kelimedir.

Eski Türklerin kut'u türlü şekillerde tecelli eden bir manevi kuvvet ve ruhî halet olarak tasav-

Fâraibi'nin devlet reisi hakkındaki fikirleri için, Sadri Maksud'un "Hukuk Felsefesi Tarihi" adlı eserine de müracaat edilebilir. S. 130-143.

⁸⁸ Vambéry, Uigurische Sprachmonumente, B. 23.

vur ve telâkki ettikleri anlaşılıyor. Bu kelimenin ruh, saadet, cesaret, uğurluluk, saadet, ikbal manalarını ifade ettiği bütün ciddî lügat kitaplarında gösterilmiştir.⁸⁹

Biz burada kut kelimesinin siyasi hâkimiyet kudreti, devlet idareli hak ve salâhiyeti, hâkimiyet şevketi, manalarını da ifade ettiğini aydınlatmak istiyoruz.

Çünkü biz Kutadgu Bilig müellifinin kitabına bu ismi vermekle her şeyden evvel kutadmak fiilinin devlet idare etmek, manasını göz önünde tutmuş olduğu ve kut kelimesile de her şeyden önce siyasî hâkimiyet kudreti, hanlık şevketi manasını kasetmiş olduğu kanaatindeyiz. Bizce Kutadgu Bilig devlet idaresi ilmi (siyasî hâkimiyet ilmi) demektir.

Kut kelimesinin siyasî hâkimiyet kudreti, hükümdarlık şevketi, devlet idaresi kudreti manalarını ifade ettiğini isbat eden deliller pek çoktur. Biz burada bunlardan ancak bazılarını işaret etmekle iktifa edeceğiz:

I. İslâmiyet'ten önce Orta Asyada kurulmuş Türk devletlerinin çoğunda kut kelimesi hükümdarların lâkap ve unvanlarına dâhildir.

Milâttan önce Moğolistan'da kurulmuş Şark! Hun devletinde hükümdar Tengri Kut Unvanını taşırdı.⁹⁰

M.e. 682'de merkezi Moğolistan olmak üzere bir Türk devleti kurmuş olan şad ünvanını taşıyan bir Türk Beyi, devlet kurduktan sonra Kutlug unvanını almıştır. Kutluğdan sonra tahta cülûs eden biraderi Kapagan Han dahi Kutlug unvanını taşımıştır⁹¹. M. S. 744'de Şimalî Uygur Devletini kurmuş olan Boila da devlet başına geçtikten sonra aynı unvanı taşımağa başlamıştır.⁹² Türgeş Türklerinin Hanlarının bu unvanı taşıdıkları malûmdur.⁹³ Cenubî Uygur Hanları da ıduk kut (mukaddes Kut) unvanını taşırlardı.⁹⁴

Bütün bu Türk hükümdarlarının unvanlarına dâhil olan kut kelimesi hiç şüphesiz saadet manasından farklı bir mana ifade ediyordu. Bu manada ancak *siyasi hâkimiyet kudreti, devlet idaresi kudreti, hükümdarlık şevketi* manası olabilir. Yani Fransız hukuk lisanında Autorite de l'Etat, Souverainete, Alman hukuk ıstılahında Staatsmacht veyahut Staatsgewalt tabirleri ile ifade olunan. Roma Hukuku ıstılahında imperium denilen salâhiyet.

II. Orhon kitabelerinde kut kelimesi dört yerde geçiyor. Orhon kitabelerinde kullanılan kut kelimesi saadet, diye tercüme edildiği zaman cümleden tatmin edici bir mana çıkarmak mümkün olmuyor. Hâlbuki kut şevket, siyasî kudret, diye tercüme edildiği zaman derhal bir mana iktisap ediyor.

⁸⁹ Mesela, Radloff, Pavet de Courteille, Budagoff, Redhouse- lügatlerinde.

⁹⁰ De Groot, Dio Hunnen der vorchrstlichen Zvll, I*. 54.

⁹¹ Hirt, Nachworte, p. 34.

⁹² Parker, a Thousand Yeare of the Tartara, p. 269.

⁹³ Visdelou. p. 85.

⁹⁴ F. Müller, Uigurica I. 8. 56. D'Ohsson, Hlستولre des Mongols, I. P. 78.

Misal: Bilge Han diyor ki, halkı (Türkleri) iskân için ben 22 defa büyük ordularla harbettim. Kut'um var olduğu için (muvaffak oldum)... (Fakirleşme yüzünden) ölüme mahkûm (olması ihtimali) olan millete ben hayat bahşettim. Fakirleri zengin kıldım, az milleti çok kıldım.⁹⁵

Burada kut ancak siyasî kudret, devlet kuvveti manasını ifade edebilir. Çünkü harplerde muvaffak olmak için lâzım olan şart saadet sahibi olmak değil, siyasî kudret ve şevket sahibi olmaktır.

Diğer bir misal: Keza Bilge Han diyor ki, babam (Kutlug Han) öldükten sonra Kül-Tegin ögem katun kutuna koca yerini tuttu.⁹⁶ Bu cümlede de kut ancak şevket manasını ifade edebilir. Ögem katun kutuna kelimeleri ancak anam kraliçe şevketine = şevketlû anam kraliçeye) diye tercüme olunabilir.

Orhon kitabelerinde geçen kut kelimesinin şevket, şevketmeap (majeste) manasını ifade etmesi ihtimaline Rus âlimlerinden Barthold da işaret etmiştir.⁹⁷

III. Yukarıda [73] bahsi geçen Kara Balgasun kitabesinin Orhon kitabeleri harflerile yazılmış küçük metnindeki,

Tengride (n) kut bolmuş

Alp Bilge Tengri Uygur Kağanının bitiği, cümlesindeki kut kelimesi ancak hâkimiyet kudret ve salâhiyeti manasını ifade edebilir.

IV. Eski gayri müslim Uygurlardan kalma yazma eserlerde de kut şevket, yüksek idari makam, siyasî hâkimiyet makamı manasında kullanılmış olduğunu görüyoruz. Meselâ, İncil'deki Mağların Kral Herodes'i ziyaretine ait rivayetin Uygurca tercümesinden ibaret olan bir parçada,

Barıp yükünelim anıng ulug Kutunga

denilmiştir. Bu cümleyi Alman müsteşriklerinden F. Müller Almanca «gidip secde etmek istiyoruz, o şevketlûye»⁹⁸ diye tercüme etmiştir.⁹⁹

Uygurca metinlerde kut kelimesinin saadet, ikbal manalarından başka şevket, şevketlû (Majeste) manasını da ifade ettiğini diğer Alman müsteşriki Bang da kabul etmiştir.¹⁰⁰

IV. Yusuf'un kut ve devlet kelimelerini, hâkimiyet, devlet idaresi kudreti, hâkimiyet salâhiyeti, idare sanatı manasında kullandığını kitabın mevzuu ve umumî ruhu isbat ediyor. Odgurmuş müstesna, kitabın bütün kahramanları devlet idaresinden, devlet idaresi için lâzım olan vasıflardan bahsediyorlar.

⁹⁵ Orkh. Kit. X, E 29.

⁹⁶ Orkh. Klt. I. E 31.

⁹⁷ Barthold, Historische Bedeutung etc. P. 20. (73) Bu eserin 46-47 sahifelerine bakılsın.

⁹⁸ Hingehen und Anbeten Wollen wlr selne Grotae Majestaet,

⁹⁹ T. Müller. Ulgurica. I, 5.

¹⁰⁰ Bang und Gabaln, Ulgurische Turfantexte X, Anmerk. 183.

Yusuf «saadet» hakkında değil, devlet ve devlet idaresi hakkında bir eser yazdığını kitabın her yerinde ifade ediyor.

Ay Toldu gelmeden önce Han bütün devlet işlerini bizzat kendisi yapamadığından, devlet idaresi için lâzım vasıfları haiz olan bir adam aradığından ve bu büyük ve çetin işi başarabilecek adamların çok nadir bulduklarından bahsediyor.¹⁰¹

Hanın kafası bu fikirlerle meşgul iken Ay Toldu geliyor, Ben (mücessem) Kut'um (devletim) diyor. Yusuf'un Ay Toldu'ya, hâkimiyet salâhiyetini, idare kudretini haiz bir vezir arayan bir Hana gelip, ben saadetim dedirtmesi her türlü ihtimalin haricindedir.

V. «Kutadku-Bilig» müellifi kut kelimesini her yerde (meselâ 15 ve 16'ncı baplarda) devlet kelimesinin müradifi olarak kullanıyor. Aynı mefhumu kâh kut, kâh devlet kelimesile ifade ediyor. Buna misal olarak şu beyitleri hatırlatmak kâfidir:

Kuvenme bu kut'ka kelir hem barır

*İnanma, bu devlet birür hem alır.*¹⁰²

Güvenme bu hâkimiyete o hem gelir, hem gider,

İnanma, devlet hem verir hem alır.

VI. Kutadgu-Bilig'de kut kelimesinin müradifi olarak kullanılmış Devlet kelimesini saadet diye tercüme birçok yerde imkânsızdır. Misal:

Kiming devleti baş kötürse örü,

*Kamug Edgü kılgu budun'ka törü.*¹⁰³

Kimin devleti (hâkimiyeti) yükselse, o halka iyi (faydalı) kanunlar vazetmelidir.

Bu mısraları kimin saadeti yükselirse o halka iyi kanunlar vazetmelidir, diye tercüme imkânsızdır.

Yusuf Has Hacıp Devlet kelimesini de sadece saadet manasında değil, Devlet kelimesinin bugün hukuk dilimizde ifade ettiği manada, Etat (Staat, State) ve siyasî hâkimiyet kudreti (Staatsgewalt autoritê de l'Etat) ve hâkimiyet şevketi (Majeste) manalarında kullanılmıştır.

Devlet kelimesi tâ on ve onbirinci asırda (hatta bilhassa onbirinci asırda) İslam âleminde siyasî ıstılah olarak hem Devlet (Etat), hem siyasî hâkimiyet kudreti (Autorite de l'Etat), (Staatsmacht) mânalarında kullanılmakta idi. Halifeler tarafından bazı İslam hükümdarlarına

¹⁰¹ Kılumas özüm bu kamug el (11) J«ln,
Manga er kerek bir bilir iş başın,
Kerek manga emdi ödürüm kişi,
Ukusluğ (zeki) biliglig (malûmatlı) kişiler başı.
Fergana nüshası, sahife 43.

¹⁰² Mısır nüshası, tıpkıbasım, 8. 27.

¹⁰³ Mısır nüshası, tıpkıbasım, k. 22.

tevcih olunan unvanlara dâhil olan Devlet kelimesinin saadet manasını ifade etmeyeceği izah-tan müstağnidir.

Büyük Mahmut Gaznavî Yemin-üd-devle(t) unvanını, babası Sebük Tegin Nasır-ud-dini vad-devle(t) unvanını taşırdı. İran'da onuncu asrın rub'u ve onbirinci asrın birinci nısfında hükümet sürmüş olan Beni Bueyh sülâlesi hükümdarlarının taşıdıkları İmad-ud-devle(ti), Fahr-ud-devle(ti), Kıvam-ud-devle(ti), Şeref-üd-devle(ti) gibi unvanlara dâhil olan Devlet kelimesi elbette saadet manasını ifade edemezdi. Onbirinci asırda yaşamış bir Müslüman Türk eserinde, bilhassa Devlet idaresinden bahseden bir eserinde Devlet kelimesini sadece saadet manasında kullanmış olması ihtimali yoktur.

VII. Ay Toldu ve Ögdülmüş Han'a hitabederek söz söyledikleri zaman her yerde, *Ey ilig kutu*, diye hitap ediyorlar.

Buradaki Kut kelimesinin saadet manasını ifade etmesi her türlü ihtimalin haricindedir. «Hanlık saadeti» tabiri bir hükümdara hitap formülü olamaz. Çünkü saadetlû olmak, mücessem saadet olmak, saadet sahibi olmak bir hükümdar için bir hürmet ve tazim ifadesi olamaz. Hemen hemen bütün milletlerde hükümdarlara hitap formülü azamet ve şevket manalarını ifade eden bir kelimeyi ihtiva eder. Ey ilig kutu, formülüne dâhil kut hiç şüphesiz şevket, hâkimiyet manasını ifade etmektedir.

VIII. «Kutadgu-Bilig» in birçok yerinde kut kelimesini saadet, diye tercüme imkânsızdır. Misal:

Bu Kün Togdu erdi atı belgülig,

Acunda çavukmuş kutu belgülig.¹⁰⁴

(Bu Kün Togdu adı ve dünyada şöhret bulmuş Kut'ı malûm olan...)

Burada kut katıyen saadet manasını ifade edemez, çünkü saadetle, mesutlukla şöhret bulmak bir hükümdar için bir medih mevzuu teşkil eden bir vasıf da sayılamaz. Hâlbuki müellif bu beyitleri Kün Togdu Han'ı medih makamında söylüyor.

IX. Kut kelimesi Oğuz Han destanında da Devlet idaresi salâhiyeti, siyasî hâkimiyet manasında kullanılmıştır: Destanda Uruz ismindeki Oğuzun düşmanı olan bir Beyin kendisine bir şehri (kaleyi) müdafaa etmek vazifesi yükletilmiş olan oğlu şehri ihtiyarile Oğuz Han'a teslim ettiği zaman şu sözleri söylüyor: Eğer babam size karşı hareket etmiş ise bu benim kabahatim değildir. Ben kendim size itaat etmeğe, sizin emirlerinizi yerine getirmeğe hazırım. (Bugün)

Bizim kut'umuz sizin kut'unuz (olmuş) tur.

Biz sizin ağacınızın bir dalı olmuşuzdur. Burada da kut ancak Devlet idaresi hakkı, siyasî hâkimiyet kudreti, diye tercüme olunabilir. Çünkü teslim olmakta olan bir kumandanın «Bizim saadetimiz sizin saadetiniz olmuştur» demesi ihtimal haricindedir. Çünkü teslim olmak

¹⁰⁴ Fergana nüshası, s. 41.

bir saadet olmadığı izah istemez. Burada cümlelerin hakikî manası şudur: Bizim siyasî kudretimiz, Devlet idaresi hakkımız, sizin hâkimiyetiniz olmuştur, hâkimiyet Kut size geçmiştir.¹⁰⁵

Hülâsa olarak diyebiliriz ki «Kutadgu Bilig» gibi devlet idaresi için lâzım olan vasıf ve esaslardan bahseden bir eserde kanun, adalet, İdare kudreti, akıl, ilim gibi devlet idaresi için lâzım prensip, kabiliyet ve vasıflardan bahsederken, Devlet idaresile doğrudan doğruya alâkası olmayan bir sübjektif ruhî hâletten ibaret saadetin veyahut insanın kendi ruhunda mündemiç bir vasfın mahsulü olmayan ikbalin yeri olmayacağı aşikârdır.

«Kutadgu-Bilig» de kut, her şeyden evvel Devlet ve Devlet idaresi kudret ve salâhiyeti ve bu kudreti haiz olan şahsın şevketi manasında kullanılmıştır.

Kut kelimesinin hakikî manasını tesbit ancak «Kutadgu-Bilig»in isminin ifade ettiği manayı tayin bakımından değil, umumiyetle Türk Devletçilik tarihinde kut mefhumunun rolünü anlamak bakımından da çok mühimdir. Eski Türklerin telâkkisine göre kut herhangi fiilî âmiriyet (tahakküm) değil, kut (siyasî hâkimiyet kudret ve salâhiyeti), bir nevi kutsî, (kutsal) mahiyeti haiz bir manevi kudrettir.

Ancak bu manevi kudreti haiz olan şahıs Devlet idaresi başında bulunabilir. Bu kut'un, bu kutsî mahiyetini muhafaza edebilmesi için, birçok şartlar vardır, hâkimiyetin malik ve mevsuf olması lâzım birçok vasıflar vardır: Ancak bu şartlara uygun ve bu vasıfları haiz olan kut (hâkimiyet) manevî kıymeti haizdir.

Bu vasıf ve şartlar nelerdir? En mühimleri adalet (Könülük) ve kanuna (türeye) riayettir.

İşte «Kutadgu-Bilig» kut'un (siyasî hâkimiyetin) bu vasıf ve şartlarını izaha tahsis edilmiş bir eserdir.

O kutadma (Kut'lu kılma) ilmidir.

Fakat bu izahlarda şu iki noktaya da işaret etmeliyiz:

1) Kutadgu-Bilig müellifi umumiyetle ve her şeyden önce kut kelimesiyle Devlet idaresi kudret ve salâhiyetini kasdetmekle beraber birçok yerde bu kelimeyi (kut'u) kullandığı zaman, bu kelimenin Devlet ve siyasî hâkimiyet kudreti ve Hanlık şevketi manalarından başka (iki nevi manaların birleşebildiği vaziyetlerde) uğurluluk, talihlilik veyahut ikbal ve saadet manalarını da zımnen kasdederek edebiyat ıstılahında ibham denilen edebî kelime ve mana oyununu da yapmıştır.

Vambery ve Radloff'u kut ve devleti saadet diye tercüme etmeğe sevkeden sebep de bu olmuştur.

2) Yusuf Has Hacib'in telâkkisinde umumiyetle kut (Devlet İdaresi kudret ve salâhiyeti) yalnız Hanlara mahsus bir kudret değildir.

¹⁰⁵ Bizim Kut'umuz sizin Kut'unuzdur, cümlesindeki Kut kelimesini, Uygurca Oğuz Han destanını Almancaya tercüme etmiş olan Radloff ve Bang ve Rahmeti de Glück (saadet), diye tercüme etmişlerdir. Bizce bu yanlıştır. Bang ve Rahmeti burada Uygurca Buda dinine dair metinlerin, Buddist Sutraların tesiri altında kalmışlardır, Buddist eserlerin tercümesinde Kut'un saadet manasında kullanılmış olduğu malûmdur.

«Ay Toldu» Han olmadığı halde eserde kut'u (Devlet idaresi prensibini) temsil ediyor. Kanatimize göre, Yusuf Has Hacib'in kut'u Vezir Ay Toldu tarafından temsil ettirmekle o, Hanlara, Devlet idaresi salâhiyetini haiz oldukları halde devleti fiilen idareyi Vezirlere bırakarak kendilerinin kanunların tatbikine, adaletin tevziine nezaret etmekle iktifa etmeleri daha muvafık olacağı fikrini telkin etmek istemiştir. Kut'un fiili istimalini Handan alıp Vezire vermek istemekle Kutadgu-Bilig müellifi Locke ve Montesquie'den altı, altı buçuk asır önce Devlet idaresi sahasında bir nevi tefriki kuva (Separation des pouvoirs) esasını ileri sürmüştür.